

Magyar fegyverek 1630-1662

Írta:
Nagy László

Előszó.

Jelen munkám az első Rákóczyak s az őket követő kisebb fejedelmek korában (1630—62) használt hadieszközök leírását tartalmazza. Nagyobb részletességgel a tüzi-, támadó- és védő-fegyvereket tárgyalom, de kiterjeszkedem mindazon eszközökre is, melyek a hadi élettel kapcsolatban léptek fel. Így sok szó esik a lófelszerelésről, zászló-, sátor- és tábori hangszerekről.

Feldolgozásomban az egyes hadieszközök rövid történeti fejlődése, leírása, fajainak felsorolása, előállítása mellett, főszólyt helyezek azok művelődéstörténeti vonatkozásaira. Művészi kiállítás, díszítő motívumok érvényesülése a főbb szempontok, melyek engem a hadieszközök ismertetésénél vezéreltek.

Munkám anyagát lehetőleg a fenmaradt emlékekből s eredeti forrásokból merítettem. Kiadott s kiadatlan eredeti kéziratok, levéltári kutatások az alap, melyre dolgozatom támaszkodik. Céлом mindvégig is az volt, hogy olvasóim megbízható, pontos ismereteket szerezhessenek a fenti kor hadieszközeiről.

Nem mulaszthatom el ez uton is hálás köszönetemet kifejezni *Békefi Remig dr.* egyet. ny. r. tanár úrnak, ki fáradságos munkámban ismételten támogatott szives utmutatásaival s jóindulatu tanácsaival.

Temesvár, 1911 november 30.

Nagy László.

Rövidítések magyarázata.

- Arch. Ért. = Archaeologiai Értesítő.
Gazdtört. Szemle = Gazdaságtörténelmi Szemle.
Győri Tört. és Rég. Füzetek = Győri Történelmi és Régészeti Füzetek.
Hadtört. eml. = Hadtörténelmi emlékek.
Hadtört. Közl. = Hadtörténelmi Közlemények.
Lud. Akad. Közl. = Ludovica Akademia Közlönye.
M. Cs. = Br. Radvánszky Béla: Magyar Családélet és Háztartás.
Magy. nemz. tört. = Szilágyi: Magyar nemzet történelme.
Magy. vis. tört. = Magyar viselet története.
Magyarorsz. tört. eml. = Magyarország történelmi emlékei.
M. T. T. = Magyar Történelmi Tár.
Nemz. Múz. Lev. = Magyar Nemzeti Múzeum Levéltára.
Odyss. = Odyssea.
Száz. = Századok.
T. T. = Történelmi Tár.
-

Források és munkák.

- Ballagi Aladár*: Kecskeméthy W. Péter Ötvöskönyve. Budapest, 1884. (Különlenyomat az Arch. Ért. Uj folyam 1884. évf. 201—392. II.-ról.)
- Barabás Samu*: A kolozsvári képirók céhszabályai. (Gazdtört. Szemle. 1898. V. évf. 107—112. l.)
- Bárczay Oszkár*: A hadügy fejlődésének története. Budapest, 1895. I. és II. k.
- Boheim Wendelin*: Waffenkunde. Leipzig, 1890.
- Boncz Ödön*: Vázlatok a magyar viselet történetéből. (Arch. Ért. 1886. VI. évf. 193—203. l.)
- Borovszky Samu*: Egy régi városi protocollum. (Száz. 1900. évf. 172—176. l.)
- Czobor Béla—Szalay Imre*: Magyarország történeti emlékei az 1896. évi ezredéves országos kiállításon. Budapest—Bécs, 1898—1903. I. és II. k.
- Czuberka (Czobor) Alfréd*: Kuruckori fegyverek. Budapest, 1906.
- Deák Farkas*: A zománc-kérdéshez. (Száz. 1880. évf. 656—678 l.)
- Gróf Károlyi László kornyétája. (Arch. Ért. 1882. II. évf. 296—298 l.)
 - Ipartörténeti adatok. (T. T. 1879. évf. 142—153. l.)
 - Két végrendelet a XVII. és XVIII. századból. (U. o. 1878. évf. 949—960. l.)
 - Leltárak a báró Bálintitt-család nagy-ernyei levéltárából a XVII. századból, 1660 körül (U. o. 1880. évf. 588—595. l.)
 - Zománc és majc. (Száz. 1880. évf. 773—775 l.)
- Demmin August*: Die Kriegswaffen. Gera-Untermhaus, 1891.
- Diner József*: Adalékok Görögország Homer előtti fegyverismeretéhez. (Arch. Ért. 1882. II. évf. 78—91. l.)
- Domaniczky István*: A hadi hangszerekről. A kardneműek magyar neveiről. (Lud. Akad. Közl. 1885. XII. évf. 69—73. l.)
- A hadi zászlókról. (U. o. 1879. VI. évf. 47—50. l.)
 - A kardról és társadalmi vonatkozásairól. (U. o. 1885. XII. évf. 348—350. l.)
 - Magyar katonás közmondások. (U. o. 1885. XII. évf. 525—527. l.)
 - Vázlatok a kelevészről. (U. o. 1877. IV. évf. 92—94. l.)
- Gébeze István*: Vázlatok a hadügy történelmi fejlődéséről. (U. o. 1879. VI. évf. 312—332, 364—380. és 1880. VII. évf. 372—386. l.)
- Horváth Jenő (Rónai)*: Gróf Zrinyi Miklós a költő és hadvezér hadtudományi munkái. Budapest, 1891.
- Hübner Emil*: Nagy-Kőrös salétromfőzése a török uralom alatt. (Gazdtört. Szemle. 1900. évf. 236—239. l.)
- J. A.*: A régi magyar fegyverzet rövid története. (Lud. Akad. Közl. 1839. XXVI. évf. 311—327. l.)
- Magyar mű- és történeti emlékek kiállítása. (Száz. 1876. évf. 486—561 l.)

- Karácson Imre*: I. Rákóczy György 1636-i háborúja. (Hadtört. Közl. 1893. VI. évf. 297—307. l.)
- Kápolnai P. István*: A hadművészet kifejlődése a magyar nemzetnél. (Lud. Akad. Közl. 1879. VI. évf. 257—273, 757—765. és 1880. VII. évf. 89—93. l.)
- A patkók feltalálása idejéről. (U. o. 1886. XIII. évf. 23—34. l.)
 - Az ősmagyar kardok és sisakok alakjairól. (U. o. 1880. VII. évf. 407—415. l.)
- Kemény Lajos*: A kassai fegyvergyártó céhekről. (Arch. Ért. 1901. XXI. évf. 78—80 l.)
- A régi kassai csiszárokról. (U. o. 1900. XX. évf. 171—172. l.)
 - Hegye-tőr, fringia, tótországi szablya. (U. o. 1903. XXIII. évf. 300—301. l.)
 - Kassai céhek árszabásai a XVII. századból. (Gazdtört. Szemle. 1901. VIII. évf. 25—36 l.)
 - Kassa fegyvertára a XVI. és XVII. században. (T. T. 1890. évf. 377—384 l.)
 - Kassai fegyvergyártókról (Arch. Ért. 1905. XXV. évf. 270—274. l.)
 - Magyarországi ágyú- és harangöntők. (U. o. 1903. XXIII. évf. 216—220. l.)
- Kerekes György*: A kassai céhek árszabása (limitatiója). (Gazdtört. Szemle. 1901. VIII. évf. 474—481. l.)
- Nemes Almásy István kassai kereskedő és bíró. (U. o. 1902. IX. évf. 194—368. l.)
- Koncz József*: Barcsay Ákosné lefoglalt javai összeírása. (T. T. 1887. évf. 375—391. l.)
- Korda Dezső*: A bécsi cs és kir. arsenal fegyvergyűjteményének magyar vonatkozású tárgyai. (Lud. Akad. Közl. 1886. XIII. évf. 229—247, 329—350. és 1887. XIV. évf. 19—44. l.)
- Kováts László*: I. Rákóczy György kiváltságlevele a brassai rézművesek javára. (T. T. 1898. évf. 724 l.)
- Kropf Lajos*: Magyar eredetű francia huszárezredek. (Hadtört. Közl. 1897. X. évf. 434—442 l.)
- Lehóczky Tivadar*: Bereg- és Ungmegyei leletekről. (Arch. Ért. 1887. VII. évf. 174—178. l.)
- Majláth Béla*: A n. múzeum sodronyos páncéljai. Nyolc ábrával. (U. o. 1891. XI. évf. 125—135 l.)
- Hadtörténeti ereklyék a magyar nemzeti múzeumban. (Hadtört. Közl. 1888. II. évf. 186—198. l.)
- Máthé Antal*: A kartácsolóvegrendszerekről a középkortól a mai korig. (Lud. Akad. Közl. 1875. II. évf. 209—215. és 255—259. l.)
- Merényi Lajos*: A semptei vár felszerelése 1639-ben. (T. T. 1905. évf. 152—156. l.)
- Az első herceg Eszterházy fraknóvári ingóinak leltára 1654-ből. (Gazdtört. Szemle. 1903. X. évf. 166—178. l.)
- Mihalik József*: Egy kassai rézöntő a XVII. századból. (Arch. Ért. 1895. XV. évf. 239—241. l.)
- Müller Hugó*: Régi hátultöltő ágyúk. (Lud. Akad. Közl. 1885. XII. évf. 165—167. l.)

- Müller Hugó*: Vért és lövedék. (U. o. 1890. XVII. évf. 175—193. l.)
- Nagy Géza*: A magyar középkori fegyverzetéről. (Arch. Ért. 1890. X. évf. 289—301, 403—416. és 1891. XI. évf. 115—124. l.)
- A magyar viseletek története. Budapest, 1900.
- Ng.*: Berényi-féle puska. (Arch. Ért. 1894. XIV. évf. 189—190. l.)
- N. G.*: Fringia. (U. o. 1894. XIV. évf. 190. l.)
- Némethy Kálmán*: Az osztrák-magyar hadsereg fejlődése a középkor végétől a jelenkorig. (Lud. Akad. Közl. 1880. VII. évf. 12—29, és 114—133. l.)
- Pacor Vilmos*: Jegyzetek a népek és seregek haremódjairól a legrégebb időkől a jelenkorig. (U. o. 1879. VI. évf. 18—46. és 96—126. l.)
- P. Szathmáry Károly*: Egy magyar fejedelmi kincstár. (T. T. 1881. évf. 763—781. l.)
- Br. Radvónszky Béla*: Foglalkozás. Időtöltés. Játék a XVI. és XVII. században. (Száz. 1887. évf. 289—320 l.)
- Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. II. és III. k.
- Ráth Károly*: Komáromi ágyúöntőde a XVII. században. (Győri Tört. és Rég. Füz. II. k. 96. l.)
- Révész Kálmán*: Magyar hadi szabályzat 1655-ből. (T. T. 1898. évf. 367—369. l.)
- Rómer Flóris Ferenc*: A hazai ötvös-céhek szabályai. (Száz. 1877. évf. 407—424. l.)
- Sörös P.*: Bajusz Mihály győrmegyei szolgabíró végrendelete 1640. mart 26. Győri kápt. levélt. (T. T. 1899. évf. 537—539. l.)
- Szalay Imre* (l. Czobor alatt).
- Szalay László*: Kemény János erdélyi fejedelem önéletírása. (Magyar Történelmi Emlékek. I. k.)
- Szendrei János*: A kassai Rákóczi-ereklye kiállítása. (Száz. 1904. évf. 637—653. l.)
- A magyar viselet történeti fejlődése. Budapest, 1905.
- Magyar hadtörténelmi emlékek a külföldi múzeumokban. (Hadtört. Közl. 1893. VI. évf. 266—273. és 377—393. l.)
- Magyar hadtörténelmi emlékek az ezredéves országos kiállításon. Budapest, 1896.
- Párhuzam négy magyarországi vár hadi felszerelése között a XVI. és XVII. században. (Lud. Akad. Közl. 1892. XIX. évf. 929—939. l.)
- Tokaj várának hadi felszerelése 1649-ben. (U. o. 1888. XV. évf. 613—632. l.)
- Váraink rendszerei és felszerelése a XVI. és XVII. században. (Hadtört. Közl. 1888. évf. I. II. és III. közl.)
- Szilágyi Sándor*: Adalék két tüzérszertár történetéhez I. Rákóczy György idejében. (U. o. 1888. I. évf. 177—185. l.)
- A magyar árák történetéhez. (T. T. 1878. évf. 359—361. l.)
- A magyar nemzet története. VI. és VII. k.
- Szatmár capitulációja 1644-ben. (Hadtört. Közl. 1892. V. évf. 141—156. l.)
- Takáts Sándor*: A kéntermelés kezdete Magyarországon. (Gazdtört. Szemle. 1899. VI. évf. 288. l.)
- Műveltségtörténeti közlemények. (Magyar tüzes- és lövészszerzők.) (Száz. 1908. évf. 58—62 és 130—145. l.)

- Thallóczy Lajos*: I. Apafi Mihály udvara. (U. o. 1878. évf. 510—532. l.)
- A sárospataki ceikházban és bástyákon levő öreg ágyúk, tarackok és egyéb hadakozó szerszámoknak s ahhoz való eszközöknek inventariuma. Anno 1642. die 26. novembris. M. kir. orsz. levéltár, Uj-lymbus. (T. T. 1879. évf. 154—171. l.)
 - Magyar fegyverekről (Arch. Ért. 1880. évf. 178—186. l.)
 - Zászlók ára a XVII. században. (Száz. 1877. évf. 457. l.)
- Thaly Kálmán*: Gr. Eszterházy Miklós nádor kincstára. (1645.) (T. T. 1883. évf. 755—767. l.)
- Magyar ágyúk a bodoki várban. (Száz. 1874. évf. 417—429. l.)
 - Ósmagyar fegyverek és hadi szokások maradványai a kuruc világban. (Hadtört. Közl. 1889. II. évf. 155—158. l.)
 - Régi ágyúnevek és feliratok. (Száz. 1870. évf. 415—419. l.)
 - Történelmi Kalászkok. Budapest, 1862.
- Torma Károly*: Leltárak, összeírások. (T. T. 1884. évf. 140—150. l.)
- Wagner Béla*: A lőpor fejlődés története. (Lud. Akad. Közl. 1892. XIX. évf. 600—616 l.)
- X. Y.: Vitnyédy István levelei. (M. T. T. 1871. XV. évf. 44. l.)
- y-s.: Szirmay Péter végrendelete 1656. (T. T. 1902. évf. 146—157. l.)
- Zlamál Gusztáv*: A romboló eszközök történelmi fejlődése. (Lud. Akad. Közl. 1876. III. évf. 791—797. l.)
- Levéltár: A Magyar Nemzeti Múzeum levéltára.

Tartalom.

Előszó	III
Rövidítések magyarázata	V
Források és munkák	VII—X
Tartalom	XI—XII
Bevezetés	1—3

ELSŐ FEJEZET.

Kardfélék.

A kard általában. A kardmarkolat. A kardpenge. Kardfajok. — *A szablya.* Szablyafajok: Magyar és török szablya. Tausia. Damaszkolás. Niello. Bemetszőcsék. Pengefeliratok. Fringia. A markolat és hüvely felszerelése és díszítése. Szablahüvely. Szablyák értéke. A kardszj. Szablyatarsoly. — *A pallos.* Nyakbavető pallos. *Ló oldalára való pallos.* Két kézre való pallos. Hóhérpallos. — *A hegyestőr.* A törpenge. A hegyestőr markolata és hüvelye. Törköttők. Pallos-hegyestőr. Hegyestőrök értéke. Koszperd. — *Handsár.* — *Török bicsak.* — *A kard gyártása* 4—22

MÁSODIK FEJEZET.

Lövő fegyverek.

A parittya. — *Az íjj.* Számszeríjj. Tegez. Puzdra. — *Tűzifegyverek.* A lőpor általában. Kén. Szén. Salétrom. Lőpormérő. Salétromfőzés. A tűzifegyverek általában. — **I. Nagy kaliberű tűzifegyverek:** *A mozsár.* Szakállós mozsárágyú. — *Az ágyú.* Az ágyúnak részei. Az ágyúcső. Az ágyúagy, talp és csap. Az ágyúcső kalibere. Ágyúfajok: A carthaun. Falcone. Falconette. Tarack. Forgótarack. A siska. Bombarda. Haubic. Sugárágyú. Szörnyágyú. Viziágyú. — Ágyúgolyók. Lyukas és vagdalt golyók. Tüzes golyók. Láncos golyóbis. A bomba. A gránát. A kartács. — Fegyvertáruk. Tüzmasterek. Az ágyú töltése. Portöltő kalán. Döröckölő fa. Az ágyú elsütése. Ágyútisztító penete. — Az ágyú segédeszközc: Emelő tőke. Csiga. Kapa. Vasvilla. Bakk. — Ágyúcsövek díszítése. Ágyú-feliratok és elnevezések. Ágyú-szállítás. Ágyúöntés. Az ágyúöntés lefolyása. A golyók öntési módja. — *A seregbontó.* — *Espagnol.* — **II. A kis kaliberű tűzifegyverek általában.** Puska-závárzatok: Kanócoszávárzat. Német kerekcs závárzat. Kovás vagy francia závárzat. Vontcsővű-fegyverek. Irányzó-légy. — Puskafajok: Szakállas. Muskéta. Stuc. Tersényi puska. Polkák puska. Krompák puska. Jancsár puska. A flinta.

Karabély. Pisztoly. Mordály. A puskák viselési módja. A pantallér. Puskák díszítése. A puskaeső. A puskaagy. Puskakészítés. A puska-golyók és öntésük. A puskák töltése. — *Puskához tartozó eszközök*: Puskatokk. Puskapor-palack. Lóding. Puskakulcs 23—65

HARMADIK FEJEZET.

Tüzes szerszámok.

Petárda. Tüzes esupor. Tüzes koszorú. Tüzes buzogány. Bot-, pajzs-, pallosalakú tüziszerszámok. Egyéb tüzes szerszámok 66—67

NEGYEDIK FEJEZET.

Ütő és szál-fegyverek.

I. Ütőfegyverek: *A buzogány.* Tollas buzogány. Gerezdés buzogány. Tömör-fejű buzogány. Csatacsillag. Láncoz bot. *A buzogány díszítése.* — *A balta.* *A csákány.* *Bárd.* *Egyéb ütőfegyverek.* — **II. Szál-fegyverek:** Lánsa. Dsida. Kopja. A kopja mint díszfegyver. Dárda. Alabárd. Couse. Vivókasza 68—76

ÖTÖDIK FEJEZET.

A zászló, sátor és tábori hangszerek.

I. A zászló: Zászlók díszítése. Zászlóárak. Zászlóévert. Kornéta. Bónesok. — *II. A sátor.* — *III. A tábori hangszerek:* Kürt, síp, tárogató. Trombita. Tülok. Dob. Lovas és gyalogos dob 77—85

HATODIK FEJEZET.

Védő fegyverek.

A páncél. Vaspáncél. Karvas. Sodrony-páncéling. Páncélgallér. Páncél-keztlyű. Páncélimég. Páncélgyártás. — *A sisak.* Huszár- vagy magyar sisak. Rohamsisak. — *A pajzs.* Tárcsapajzs. Kerekpajzs 86—95

HETEDIK FEJEZET.

Lófelszerelés.

A lófelszerelés általában. Patkó. Lófestés. — *I. A kartárzat.* *A szüggelő és farmatring.* Orrozat. Üstöknyomtató. Nyaklódisz. Bónesok. — *A zabola és fajai.* Zablaárak. — *II. A nyereg:* A nyereg atkotórészei. A nyereg díszítése. Magyar nyereg. Török nyereg. Murát nyereg. Tatár nyereg. Kármán nyereg. Német nyereg. Kocsi- és beslianyereg. Nyeregárok. — *III. A nyeregtakaró és fajai:* Kápa. Cafrag. — *IV. A kengyel.* Diszkengyel. Kengyelvas árok. — *Kengyelszj.* Kengyelfajok: Magyar-, katona- és huszár-kengyel. Török kengyel. Kármán és tatár kengyel. Tányér- és babaalakú kengyelvas. — *V. A sarkantyú és díszítése* 96—109

Bevezetés.

Magyarország történeti multjának azon szakában, mely az első Rákóczyak s az őket követő árnyékfejedelmek korát karolja fel, a török beavatkozás — főleg Erdély belső ügyeibe — többé-kevésbé érvényesül.

I. Rákóczy György egyszerű, szigorú s páratlanul munkás kormánya s józan politikája következtében a kis ország szabadon fejlődhetett, belélete virágzásnak indulhatott s intenzivebb ellentállást fejthetett ki az idegen elemekkel szemben, de hasonló fia lengyelországi politikájával Erdély sorsa is megváltozott.

A Porta engedélye nélkül indított s szerencsétlenül végződő lengyel hadjáratának közvetlen következménye volt a megtorlás, melyet a fenhatóságában vérig sértett Porta Rákóczyval s Erdéllyel szemben alkalmazott. Rákóczyt fejedelmi székétől megfosztotta, Erdélyt pedig mindenéből kiforgatta.

Az őt követő apró fejedelmek¹⁾ versengése még kétségbeejtőbb helyzetbe sodorták a sokat szenvedett Erdélyt. A törökség gyakori betörése ugyan a fel-fellobbanó viszályok elnyomására irányult, de minden egyes fenyték súlyos érvágás volt Erdély szenvedő testén.

E bajokat tetézte még az 1657-től a törökség ellen nagyobb számban beöznlő német katonák garázdálkodása, kik a rendetlen zsoldfizetés következtében kisebb-nagyobb rajokban a köznépet szipolyozták s a meggazdagodás ösztönétől sarkalva, kiméletlenül zsaroltak és fosztogattak.

Nagy volt az inség s az ezzel járó elkeseredés a társadalom minden rétegében. Síralom, jajszó hangzott fel mindenütt az országban. Az agyonszorongatott jobbágyság, zsoldjukat hiába váró katonák hajduknak csaptak fel s habár főképp a gyűlöletes

¹⁾ Rhédey Ferenc, Barcsay Ákos, Kemény János, Apafy Mihály.

törököt s németet fosztogatták, szükség esetén még saját véreiket sem kimélték.

Ily körülmények között Erdély népességében megfogyva, szellemi erejében, vagyonosságában megtörvé, sem Bécs, sem Konstantinápoly előtt nem szerepelt többé komoly politikai tényezőként.

S mégis — bár Erdély vallási, erkölcsi s politikai helyzete csak romlással és pusztulással volt eltelve, ha a vészes háborúk dúló hatalma általános nyomort támasztott, — találunk e korban oly mozzanatot, mely a rohamos haladás bélyegét hordja önmagán s e mozzanat a hadieszközök minden ágában jelentkező gyors fejlődés s nagyarányú tökéletesedés.

A folytonos önvédelem, a meg-megújuló belviszályok s külső nagyszabású expedíciók kiváló hatással voltak a fegyverek s hadiszerszámok fejlesztésére.

A korviszonyok, a mozgalmas harcias idők, a törökkel, majd pedig a némettel folytatott szakadatlan küzdelmek eredményezték hazánkban a harci-eszközök tetemes megszorodását. A nemes ember sokszor forgatta fegyvereit, de büszke is volt reájuk. S ép ezen büszkesége megkövetelte, hogy azok minél fényesebb kiállításúak legyenek. Csin és érték dolgában egyik a másikat igyekezett felülmulni. Anyagi erőt nem kímélve versenyeztek egymással. E nemes verseny sok pénzbe került, de megteremtette az ötvösművészet fellendülését s a hazai fegyvertermények elsőrangú voltát, melyek között gyakran műreemekkel találkozunk.¹⁾

Magyarország úgy a hadviselés technikája, mint fegyverzet szempontjából — különösen a tűzfegyvereknél — már a XV. század óta különféle idegen hatások alatt állott. E hatás később nem hogy csökkenne, hanem a folytonos hadi érintkezések következtében mindjobban erősödik. Százával, ezrével tódúlnak be a német, holland, bajor, francia, olasz, spanyol stb. vitézek,²⁾ hogy harci készségüket edzék, dicsvágyukat kielégítsék. Mert Magyarország állandó harcok színtere, hol mindennap nyílik alkalom az érvényesülésre.

Az idegen vitézek legtöbbször előkelő sarj s így bőséggel látják el magukat nemzeti fegyverzetükkel. Megvan tehát az

¹⁾ Gazdatört. Szemle. 1903. 171.

²⁾ Hadtört. Közl. 1888. 617.

alkalom a kölcsönzésre s az idegen hatás befészkelésére. De másrészt százados fegyveres érintkezésünk a pogány Kelettel szembetűnő nyomait hagyja úgy tüzi- mint vágófegyvereinken.

A tüzifegyverek a XVII. század folyamán egyes kiváló francia, angol, olasz, spanyol és német tüz mesterek s mérnökök korszakot alkotó találmányai által a fejlődés egész skáláján mennek át. A folytonos hadi élet sok fegyvert igényelt. Így örömmel fogadták az idegeneket, kik a fegyvergyártásban jártasok; dúsán jutalmazták találmányaikat, melyekkel az ellentálló-képességünket fokozták. Ezen ujjitások s a kültalálmányok befogadása szintén idegen hatásoknak tekinthetők. De viszont a magyarban is megvolt mindig az a természetes képesség, hogy az idegen kölcsönzéseket tovább fejlessze és a maga viszonyaihoz alakítsa.¹⁾ Az átvett fegyverekre mindenkor reá nyomta faji jellegének bélyegét, egyedi sajátosságát.²⁾

¹⁾ Pl. a magyar és erdélyi tüz mesterek rövid idő alatt felülmúlták külföldi mestereiket az ágyúöntés technikájában.

²⁾ Hadtört. Közl. 1888. 617.

ELSŐ FEJEZET.

Kardfélék.

A kard általában. A kardmarkolat. A kardpenge. Kardfajok. — *A szablya*. Szablyafajok: Magyar és török szablya. Tansia. Damaszkolás. Niello. Bemetszések. Pengefeliratok. Fringia. A markolat és hüvely felszerelése és díszítése. Szablyahüvely. Szablyák értéke. A kardszija. Szablyatarsoly. — *A pallos*. Nyakbavető pallos. Ló oldalára való pallos. Két kézre való pallos. Hóhérpallos. — *A hegyestőr*. A törpenge. A hegyestőr markolata és hüvelye. Törökötök. Pallos-hegyestőr. Hegyestörök értéke. Koszperd. — *Handsár*. — *Török bicsak*. — *A kard gyártása*.

A hadi életnek jelképe s minden magyar vitéznek legfőbb ékessége a *kard*. Őseitől örökölt acélpengéjét ereklyeként őrizte s büszke volt, ha oldalára köthette. De szerzett is neki becsületet. Ősi örökével markolatig gázolt az ellenség vérében, miáltal ujjabb és ujjabb dicsőséggel övezte nemzetének fényes múltját. Önérzettel jegyzi meg a magyar közmondás: „Az én kardom se bodzafa.“¹⁾

Már az ókorban is a háborúnak volt a jelképe s a középkori symbolikus világban általa a nemességet, igazságot, hatalmat és keresztény hősiességet jelezték.²⁾

A kardnak feltalálási ideje a legrégibb korra nyúlik vissza. Az egyiptomi emlékek s a mykenei leletek igazolják, hogy a kardot és a tört az egyiptomiak és a görögök Kr. e. másfélezer évvel már használták s nemcsak a praktikus szempontok szerint alakították, hanem vonalas ornamentumokkal is díszítették.³⁾

A kard három főrészből áll: a végén hegyes s felfelé kiszélesedő *pengéből*, a keresztvas fölél eső *markolatból* s a hüvelyből.

¹⁾ Lud. Akad. Közl. 1885. XII. 526

²⁾ U. o. 1885. XII. 349.

³⁾ Arch. Ért. 1882. II. 84.

A *markolat* fából vagy szarúnemű anyagból készült, mit vas- vagy rézdróttal körülesavartak. A XIV. századtól itáliai befolyás folytán a kard famarkolatát bőrrel vagy posztóval borították s erre jött a sodronyos csavarás.¹⁾ Néha vörös bársony bevonással s ezüst tekeréssel is szerepel, de előfordul az aranyos pereces s ezüst markolatu kard is.²⁾

Kezdetben a kard csak mint vágóeszköz jelenik meg és nem mint olyan, hogy vele a harcos magát az ellenfél csapásaival szemben védelmezze. Épen ezért a régi kardok keresztvasa igen kicsiny s legtöbbször korong- avagy gömbalakú.³⁾ Mihelyest azonban a kardot nemcsak vágásra, hanem védekezésre is használták: előállt a keresztvas kiszélesedése s a markolat felső vége felé hajlása. A XVII. század második felében már olyan kardokat is találunk, melyeknek kézmentő vasuk alul kosár alakuan kiszélesedik s fent a markolat fejével teljesen összeér.⁴⁾ Így a markolat ezen alakulata a kezét elegendőképp megvédelmezte a külső sérülések ellenében. — Egy 1643-ból származó összeírás olyan kardot említ, melynek markolatához kézkötőszíj volt erősítve.⁵⁾ T. i. a katona háború alkalmával sokszor kezéhez kötötte kardját, hogy azt a csata hevében el ne veszítse.

A kardnak másik főrésze a *penge*. Első alakja rézből és bronzból — Magyarországon és Irországban rézből — készült; s csak későbbi keletű a vas- és acélpengének megjelenése. Bár a vasat, sőt annak edzését Homeros is említi,⁶⁾ a görögök Marathonnál mégis bronzkardokkal küzdenek. Hasonlóképen a Genesis is tesz említést a vasiparról s a zsidósággal érintkező magasabb kulturájú phöníciai nép bronzkardot használ. Vas-kardokat csak a későbbi korban gyártottak egyes keleti népek, kiktől az ősmagyarok vándorlásaik közben harc, avagy cserekereskedés útján több példányt szereztek.⁷⁾

A vaspengéjű kardok legelső nyomára a keleti sírleletek vezetnek bennünket. A vasat azonban még a kelták sem acélozták, hanem földbe ásták, hogy gyöngébb részeit a rozsdá meg-

1) *Wendelin Boheim*: Waffenkunde. Leipzig. 1890. 247.

2) *Gazdtört. Szemle.* 1903. 171. 176.

3) *Boheim*, 237.

4) *Nagy G.*, A magy. viseletek tört. Bpest, 1900. 167—168., *Boheim*, 255.

5) *Br. Radvánszky*, Magy. családélet és háztartás. II. 287.

6) *Odyss.* IX. 391.

7) *Lud. Akad. Közl.* 1880. VII. 409.

egye,¹⁾ miáltal a vaspengének ellentállóképességét s tartósságát tetemesen fokozták.

A penge súlyát a régebbi korban azáltal igyekeztek csökkenteni, hogy több lyukat fűrtak beléje. Ilyen átlukasztott pengéjű kardokat már a XI. században találunk.²⁾ Később a pengéket vérsatornával látták el s ezzel a fenti célt praktikusán oldották meg. Mert nemcsak könnyítettek a pengén, hanem gondoskodtak a ráömlő vér levezetéséről is.

A kard nagysága, pengéjének többféle alakja eredményezték a kardnak fajok szerinti felosztását. Nagysága szerint kisebb és nagyobb alakban volt használatos, mit bizonyít a leltárakban előforduló „*kard*“ és „*kardocska*“³⁾ elnevezés, mely kitétel határozott megkülönböztetés céljából történt.

Alakja szerint pedig ismerünk *görbe kardot*, vagyis az ugynevezett *szablyát*, egy- vagy kétélű *pallóst* és három-, négyélű *hegyestört*. Ez utóbbit kizárólag szúrásra alkalmazták.

A „*szablya*“ elnevezés a középkorban jön forgalomba s általa megkülönböztetik a gyengén görbülő magyar kardot a kereszt markolatu egyenes kardtól.⁴⁾ Általános az a vélemény, hogy a görbe pengéjű szablyát a középkori törököktől kölcsönöztük.

De ha megvizsgáljuk a honfoglaláskori kardleleteket s mérlegeljük az egykoru feljegyzéseket, könnyen meggyőződhetünk e felfogás téves voltáról. A nemesócsai, szolyvai, erdőteleki és székesfehérvári leletek mind ilyen gyengén görbülő kardot mutatnak, mely typus őseinknek a volgamenti őshazában használt kardjának mása.⁵⁾ E nézet mellett bizonyít a régi magyaroknál használatos „*szablya*“ elnevezés, mely az őszakkadok „*szabra*“jának felel meg. Mindkét szó ugyanis egyéltű görbe kardot jelöl. Későbbi hiedelem a német „*Säbel*“ szóból is származtatja a magyar „*szablya*“ elnevezést. Ez azonban tévedés, mert bizonyos, hogy úgy a „*Säbel*“, mint a francia „*Sabre*“ és az olasz „*sciabola*“, „*sciabla*“ szavak a kereszties háborúk utáni időben keletkeztek.⁶⁾

Állításunkat támogatják még Nesztornak, a XII. század

¹⁾ *Bárczay*, Hadügy tört. I. 286.

²⁾ *Boheim*, 288.

³⁾ *Gazdtört.* Szemle, 1903. 171.

⁴⁾ *Arch. Ért.* 1890. X. 300.

⁵⁾ *Hadtört. Közl.* 1893. 272.

⁶⁾ *Lud. Akad. Közl.* 1879. VI. 266.

elején élt kiewi szerzetesnek következő szavai: „A kozárok alattvalóiktól, a polyánoktól minden ház után adó fejében egy kardot szedtek be. A polyánok meggondolták a dolgot és minden háztól adtak egy kardot. A kozárok az adót fejedelmeikhez és véneikhez vitték s így szóltak nekik: mi új adót szerezünk. Ezek pedig kérdezték: honnan? S ők feleltek: a hegyeken, az erdőkön, a Dnyeper folyó mentén. Ezek ismét szóltak: mit adtak? S ők előmutattak egy kardot. És a kozárok vénei így szóltak: fejedelem, ez az adó nem jó, aztán így folytatták: mi olyan fegyvereket akarunk bírni, melyeknek csak az egyik oldalukon van élük, minő a „szablya, ez pedig (amit a polyánok adtak) kétélű fegyver, t. i. kard.“¹⁾ A magyar tehát nem szeretette a kétélű kardot, mert — ugyszólván — vérébe volt oltva, hogy a kardot ne szúrásra, hanem vágásra használja. S a szablya pengéjének görbesége a csapást s ezzel a beható képességet tetemesen fokozta.

A honfoglalás korabeli szablya mint „kún kard“ még a XIV. és XV. században is szerepel.²⁾ Emellett azonban már sűrűn használják az egyenes, keresztmarkolatú nyugati kardfajt.

Mint a fentebbiekből látjuk: a görbe kardok a török népeknek az európaiakkal való érintkezése folytán lettek Európaszerte ismeretessé. Olvassuk pl., hogy az egyenes karddal harcoló indusok török-tatár legyőzői görbe kardokat használnak; vagy a Khinát meghódító mandzsuk görbe kardokkal vannak felfegyverkezve.³⁾ Eszerint a görbe kardok szerzőinek és első gazdáinak a turáni fajt tekinthetjük, kiknek révén e kardfaj Európába is eljutott. A szablya szolgált vágófegyverül a dákoknál és a schytáknál, Tirdufi nevű tudós állítása szerint a perzsáknál,⁴⁾ kiktől utóbb hozzánk is eljutott. Mitőlünk pedig csakhamar Nyugaton is mindenfelé elterjedt.

A XVII. század derekán Magyarországon szerepelt szablyákat két nagyobb csoportba sorozhatjuk: a *magyar* és *török szablyák* csoportjába. A kettő között a Keletről jövő közös befolyás következtében alig van különbség. Legfeljebb a török, „portai“ szablya görbülete erősebb. Hagyma-alakban végződő markolata mindig görbén hajlik s ékkövekkel, bogláros díszítéssel dúsabban kirakott.

¹⁾ Lud. Akad. Közl. 1899. XXVI. 317.

²⁾ Lud. Akad. Közl. 1899. XXVI. 317.

³⁾ U. o. 1880. VII. 411.

⁴⁾ *Demmin August*, Die Kriegswaffen Gera-Untermhaus. 1891. 714. és 32.

A magyar, valamint a lengyel szablya pengéje gyengén görbül; keresztvasa egyszerű s foggantyúja és hüvelye vágott végű.¹⁾

E korban a kard pengéjén változatos díszítési formák jelentek meg, melyek sokszor a penge egész felületét is elborították. A díszítési módnak egyik alakja a *tausia*.

Tausián értjük valamely rajznak vas, acél alapon arany vagy ezüst által való fixirozását.²⁾ Sokan összetévesztik a damaszkolással, de — mint alább látni fogjuk — a damaszkolás egészen más természetű ékítés. E művészetet Nyugaton már az antik korban ismerték és gyűrűkön, fibulákon sokféle alakban alkalmazták. Később azonban feledésbe ment és csak Indiában, Perzsiában s Arábiában tartotta fenn magát.³⁾

Európában újra csak a XIII. században lép fel. De ezen alakja még igen kezdetleges, mert a pengékbe vésett jeleket arannyal, avagy ezüsttel egyszerűen csak bevették.⁴⁾

A XVI. században több olaszországi városban indul virágzásnak, főleg: Milanóban és Velencében. Nevezetesebb művelői voltak: Figino, Ghinello, Pellizoni, Piatti stb. Már e mesterek is két nemét különböztették meg e művészetnek: a *bevert* és *rávert tausiút*. Az előbbi módnál a virágalakzatokat a lemezbe vésték s a vésés által nyert csatornákat arany és ezüst fémmel úgy öntötték ki, hogy a díszítések egy felületet alkottak a vasalappal. Az utóbbi esetben pedig a rajz reliefek módjára gyöngén ki-domborodik s ezáltal természetesen gyorsabban is kopik. Épen ez oknál fogva e díszítést inkább kardmarkolatokra és páncélokra alkalmazták, míg az előbbi a kardpengéken szerepelt.⁵⁾

A XV. század végén jutott el hozzánk az állítólag már eredetű⁶⁾ *damaszkolás*. Nevét Damaszkus város nevéől származtatják, hol ilyen kardpengéket már régebben is gyártottak. A damaszkolásból eredt ornamentumok nemcsak a felületre szorítottak, — mint ezt a tausiánál láthattuk — hanem az illető tárgyat egész anyagában áthatották, felületi alakjukat az acéllap belsejében is megtartották. Az egész díszítési mód belső kristályosodáson alapul s tulajdonképen stereotip rajzornamentika,⁷⁾

1) Hadtört. Közl. 1893. 269.

2) Lud. Akad. Közl. 1887. XIV. 40.

3) *Boenheim*, 598.

4) U. o. 239.

5) *Boenheim*, 268. 599., Lud. Akad. Közl. 1887. XIV. 40.

6) *Boenheim*, 235.

7) Száz. 1880. 677.

mely a félig olvadt állapotban lévő acélrészecskék lassú megmerevedése által keletkezik.¹⁾

Damaszkusi (dömöcki) kardok a XVII. század folyamán minálunk is meglehetősen számban fordulnak elő. Vizkelety Mihály ingóságai között 1643-ban egy aranyos portai forma kardot „fodorított“ demeckeléssel díszítve találunk.²⁾

Van arra is példánk, hogy a damaszkusi pengét tausiás díszítésekkel vonták be. Pl. néhai Zichy Jenő gróf gazdag és értékes műemlékei között Rákóczy Györgynek damaszk pengéjű díszkardjára a Rákóczyak címerét, a fejedelem nevét és 1643. évszámot arannyal tausálták.³⁾

Igen régi ékítési mód a fémlapok *niellozása*. Már Plinius beszél ilyenféle egyiptomi munkáról. Hozzáunk kétségtelenül Keletről került, hol, pl. Perzsiában még ma is üzik. Ennél az az eljárás, hogy az arany-, ezüst-, vagy más érelapon kivésott rajzokat ezüst-, réz- és ónból álló sötétszínű és szalmiákdeldattal péppé gyúrt masszával töltik ki, mely anyagot tűzzel égetnek be. Az alkatrészek úgy aránylanak egymáshoz, mint 1 : 2 : 3-hoz.⁴⁾

A niellot főleg kardmarkolatokon és hüvelyeken alkalmazzák, néha azonban a pengéken és védőfegyvereken is.

A kardpenge díszítésének keretén belől megemlíthetjük a *véséseket*, melyek címerekben, emberi alakokban, főleg pedig feliratokban nyilvánulnak. Az e korban szokásos jámbor mondások majd minden díszkardot ékesítettek. Állításunk hitelül felhozhatjuk II. Rákóczy György fejedelem szablyáját, melynek pengéjén ezüst kiveréses arab díszítések közepén „ta allije“ felirat helyezkedik el, míg a penge másik oldalán a Rákóczyak címere s „Georg. Rakotczy II. 1643.“ felírás szemléltető,⁵⁾ és Almássy Edének az ezredéves kiállításon közszemlére kitett rövid török kardját, melynek homorúan kivájt pengéjének mindkét oldalán egy-egy nagy turbánú török vitéz teljes alakja van bevésve. Fölötte: „SOLIN(I) GLORI(A)“ felírás, alatta pedig arabeszkkel körülvett 1655. évszám.⁶⁾

Eszterházy János grófnak a székely nemzeti múzeumban

¹⁾ *Boheim*, 594.

²⁾ Nemz. Múz. Lev. Törzsanyag. 1643.

³⁾ Száz. 1904. 642.

⁴⁾ Demmin 992.

⁵⁾ *Czobor*, Magy. orsz. tört. eml. II. 372.

⁶⁾ *Szendrei*, Hadtört. emlékek. 340.

található díszkardjának damaszkusi pengéjén: „Soli deo gloria et honor 1657.“ és „Az te szent nevedért s az szentességédért“ feliratok olvashatók. A fentebbi két felirat között N. F. D. (Nobilis Franciscus Dániel) betűk, alul pedig egy jobbkezének mutatóujját esküre emelő férfi alakja láthatók.¹⁾

A XVII. századi, sőt jóval előbbi korból származó kardpengéken többször szerepel a „*fringia*“ szó, mely a közönséges pengék mellett bizonyos kategóriát látszik felállítani. Sokat vitakoztak az archeologusok e kifejezés valódi értelmén anélkül, hogy biztos világot vetettek volna annak eredetére és helyes jelentésére. Minálunk pl. a „F(ranciscus) R(ákóczy) I(n) N(omine) G(entis) I(n)srigit) A(rmis)“ szavak kezdőbetűiből keletkeztek, melyeket a kuruc vitézek kardjaikra vésettek. A németek ellenben F(ridericus III) R(ex) I(n) G(ermania) I(mperator) A(ugustus) szók kezdőbetűiből származtatják.²⁾ De ha megvizsgáljuk Bocskai Istvánnak 1595-i végrendeletét,³⁾ belőle a következőket olvashatjuk: „Baghdj Isthwannak hagiok . . . egy *fringia* zablyath.“ Thurzó György gr. 1612-i leltárában⁴⁾ pedig: „Item egy szablya, melynek hüvelyén hal-héj módon csinált ezüstöse vagyon, az *vasa fringia*.“ „Item egy fekete czápára csinált szablya, portai forma *fringia*. Item egy merő ezüstös aranyozott hüvelyű szablya, az *vasa fringia*.“ „Item egy hosszú *pallos*; ezüstös és aranyozott bogláros az hüvelye, *fringia az vasa*, mely Mihály vajdáé volt.“

Mindezen példákból két dologra következtethetünk, egyik az, hogy a *fringia* szóval nem a kardfajt, hanem a kardpengét különböztették meg. Mert nemcsak a görbe szablyát, hanem a pallost is e névvel illették. Másik következtetésünk az, hogy a *fringia* szó nem a Rákóczy-kor szülötte, hanem régebbi keletii. A *fringianak* nyomát különben már 1539-ből ismerjük.⁵⁾

Bárczay szerint *fringianak* a széles s hajlott végű kardokat nevezték.⁶⁾ Ez állítása azonban már csak a fent elmondottak alapján sem állhat meg. — *Fringia* szó valószínűleg az olasz *frangere* (hasítani) szóból származik s csakis a penge minőségére vonatkozhatik.

¹⁾ Száz. 1904. 643.

²⁾ *Boheim* 281.

³⁾ *Br. Radvánszky*, M. Cs. III. 179.

⁴⁾ U. o. II. 177–178.

⁵⁾ *Arch. Ért.* 1903. XXIII. 300.

⁶⁾ *Bárczay* II. 606.

Boheim állítja, hogy a fringia pengék Szíriában készültek.¹⁾ Más adatok szerint pedig Olaszországból is kerültek ki. Lehetőséges, hogy innen jutottak Keletre s a Balkánra az első fringiapengék. A török ugyanis „frengei“-nek nevezte a nyugati vagy olasz kardot; a délszláv „frengeia“, „fringia“-nak. Mi pedig ez utóbbiaktól kölcsönöztük a „fringia“ szót.²⁾

A XVII. századi végrendeletek, összeírások és árszabások gyakran emlékeznek meg ilyen pengékről. Berekszói Hagymasy Kristóf 1630-iki végrendeletében István fiának egy széles fringia szablyát hagy.³⁾ Monoky Erzsébet ingóságai között pedig különös figyelmet egy tiszta arany, hét boglárú fringia kard s egy-öt boglárú síma ezüstös kard érdemel.⁴⁾ Az 1635-i kassai árszabás is sorol fel fringia és demecki kardokat, mint amelyeknek tisztításáért 33, illetőleg 35 denár díj jár.⁵⁾

Majd minden hagyatékban találunk kardokat, melyeket nem hadviseléséknél használtak, hanem csak ünnepélyes alkalmakkor kötöttek oldalukra az előkelő urak és vitéz lovagok; e kardokat *díszkardoknak* nevezzük. Mellettük azonban olyanok is szerepelnek, melyek úgy külsőre, mint értékre az imént említettek mögött állottak, ezeket a XVII. századi nyelv „*parasztok*“-nak nevezi. E jelző első sorban a kardokra áll. De alkalmazzák más hadieszközökre is. Megkülönböztetnek pl. „paraszt lószerszámot“, „paraszt páncél“-t stb.

A díszkardoknak felső része: a *markolat* alkalmas terétül szolgált az e korban divatos magyaros, de arabsba áthajló motívumok⁶⁾ megnyilvánítására. Az ötvösök és csiszárok nem kimélték sem időt, sem fáradságot a díszkardok kiállításánál. Bőven használták az aranyat, ezüstöt, bársonyt és drágakövet, csakhogy minél díszesebb s hatásosabb legyen annak külseje. Alkalmazzák a mozaik, gyöngyház berakásokat, csont faragványokat s arany, ezüst beöntéseket. A keleti ízlés pompás hatása lépten-nyomon visszatükröződik e kor mesteralkotásain.

Hasonlóképen a kardmarkolat kereszteződő részét rubint

¹⁾ *Boheim* 281.

²⁾ Arch. Ért. 1894. XIV. 190.

³⁾ *Radvánszky br.* M. Cs. III. 259.

⁴⁾ U. o. II. 274.

⁵⁾ Gazdtört. Szemle 1901. 476.

⁶⁾ Hadtört. Közl. 1893. 269.

vagy más drágakővel ékesítették, mint azt a hg. Eszterházyak ingóságainak összeírása is bizonyítja.¹⁾

Valamint a kard maga, úgy annak *hüvelye* dúsan el volt árasztva a művészi technika minden változatával.

A kardhüvely célja a pengét a nedvesség- s ezzel a be- rozsdásodástól megóvni. Már e cél is megkövetelte a hüvely anyagának szilárdabb voltát. S tapasztaljuk, hogy a hüvely váza rendszerint fából vagy vastag bőrből készült. Ezek mellett megtaláljuk az érchüvely alkalmazását, mely azonban csak későbbi keletű.²⁾

A kardhüvelyen a kard fokának megfelelő élen sorakoztak rendszeren karika formára alakított „*kötővasak*,” melyekbe a derék- szorítóról lefüggő keskeny szíjjakat fűtték. A kötővasak száma egyéni ízlés szerint változott. Legtöbbször két kötővassal volt a kard a derékszíjhoz erősítve. De igen gyakran találkozunk olyan kardokkal, melyeknek hüvelyén 3, 4, sőt 6 kötővas is szerepel.³⁾ A kötővasak mindenike a hüvelyt körülfutó széles pántokban folytatódott, melyeket művészileg igen értékes vésetek borítottak. Ily ötvösmunkákkal először csak a kardhüvely alsó és felső végét s a kötővasaknak megfelelő pántokat díszítették, később azonban a hüvelynek mintegy kétharmad részét fogták körül e finom művészi fémlemezok.

A fentebb említett kardhüvely favázat is szebbnél-szebb s értékesebbnél-értékesebb anyaggal borították. Leggyakoribbak a különféle színű bársonybevonások. Ezek közül is különös elő- szeretettel a vörös bársonyt alkalmazzák, de nem vetik meg a feketét sem.⁴⁾ Még sűrűbben érvényesül a kidolgozott cápá- (czapa-)bőr borítás. Rendszeren vörösre, szürkére, zöldre vagy feketére festve kerültek a forgalomba s használatuk gyakori- ságával még az annyira kedvelt bársonyt is felülmúlták.

Ily kardokban bővelkedik a hg. Eszterházyak fraknóvári ingóságainak 1654-i leltára. Ezen leltár külön még egy „paraszt“ cápával borított kardocskát⁵⁾ is említ, mely valószínűleg feldol- gozott, de festetlen, tehát eredeti színű cápabőr lehetett.

A kardhüvely ékességét s művészi értékét emelték a színes

1) Gazdtört. Szemle. 1903. 171.

2) *Dennuin*, 712.

3) Gazdtört. Szemle. 1901. 476., *Bozhéiün*, 279.

4) U. o. 1903. 171.

5) Gazdtört. Szemle. 1903. 176.

drágakövek, boglárók, gyöngyházbetétek s zománcos díszítések. Maguk az ékkövek gyakran a hüvely egész felületét elborították, miáltal külsejének bizonyos keleti jelleget kölcsönöztek. A drágakövek közül a XVII. században leginkább, csaknem kizárólagosan szerepelt a türkisz, koráll, rubint, de előfordulnak gyémánt-foglalások is.

Annak beigazolására, hogy a XVII. században a kardok kiállításánál mennyire előtérbe lépett a fényűzés, szolgáljon néhány adat a hg. Észterházy-féle gazdag fegyvergyűjteményből. Nem célozom felsorolni az egész kardállományt, csak a nevezetesebb s művészileg értékesebb példányokat.

Igy elősorol az inventárium egy vörös bársony borítású türkiszes, rubintos s gyöngyházás kardot, varrott selyem majec kötővel s egy aranyozott ezüstpábasat türkiszes kirakással, továbbá egy aranyos, türkiszes, rubintos kardot, melynek markolata vörös bársony, majec kék selyem. Végül fekete bársonnyal borítottat aranyozott ezüstpántokkal s türkiszes majecel.¹⁾

A XVII. század második feléből származó szitnyavári inventárium pedig több olyan cápás kardról szól, mely aranyozott ezüst boglárával van díszítve.²⁾ Almássy Edének az ezredévi kiállításán szereplő tárgyai között egy rövid török szablya érdemel említést. Pengéjének mindkét lapja homorúan kivájt s alsó foka erősen kiszélesedő élben végződik. Bőrrel bevont markolata ezüst huzallal tekert, felsőrésze pedig vaskupakkal fedett, mely a markolat gerincére lefutó pántban folytatódik. Domború virágokkal kivert keresztvasa egyenes s hosszú tüskével ellátott. Ugyancsak bőrrel fedett hüvelyén aranyozott vaspántokra erősített két-két hordkarika foglal helyet.³⁾

Nevezetes még a Korda árváknak hagyott két majecos aranyos s egy ezüstös cápával borított tekert markolatú kard.⁴⁾ Továbbá 1634-ből Monoky Zsuzsánna öröksége között talált keresztvas nélküli bogláros s „egy két kötőjű gyenge ezüstös kard.”⁵⁾ Sibrik Kata 1645-i végrendeletében férje után maradt aranyozott szablyáról s több hadieszközzről mostoha fia: Ferda Boldis javára mond le, de mint ő maga megjegyzi: „tudgya az

1) Gazdtört. Szemle. 1903. 171.

2) T. T. 1879. 145.

3) *Szendrei*, II. köt. E. 340.

4) T. T. 1884. 147.

5) *Radvánszky br.*, M. Cs. II. 264.

Isten, hogy én nálam nincsen, hanem ott vagyon, ahol az atya hadta, ott keresse meg.¹⁾

Bethlen István fejedelem 1646-ban Rédei Lászlónak végrendeletileg egy tiszta aranykardot²⁾ hagy, mi még ebben a fényűző korban is ritka jelenség.

Végül Szirmay Péter 1656-ban István fia javára üngmegyei birtokain kívül egy veresbárony aranyos portai s egy cápás aranyos kardról végrendelezik.³⁾

Kiváló becsű II. Rákóczy György fejedelemnek azon kardja, melyet az orosz cár adományozott a magyar nemzetnek. E szablya alakja keleties: erősen görbülő s a vége felé keskenyedő. Síma pengéjén a Rákóczyak családi címere s felírás szemlélhető.⁴⁾ Keresztvasa egyenes. Magyarosan hajlott lombdiszítékes markolata bordás korallokkal ékített s hosszúkás makk alakú gombban végződik. A keresztvas két végén s a markolat felső részén egy-egy befoglalt korall helyezkedik el. Hüvelye zöld bársony borítású s ugyancsak bordás korallokkal kirakott. Az alsó hordozó karika pántja Rákóczy családi s Erdély fejedelmi címerét: a székelyek napba szálló sasát s a szászok hét várát ábrázolja.⁵⁾

Másik drága nemzeti ereklyénk: Zrinyi Miklós horvát bán kardja, mely jelenleg — sajnos — a bécsi császári fegyvergyűjteményben őriztetik. Pengéje ennek is gyöngén görbül, keresztvasa egyszerű s markolatának vége laposan vágott. Hüvelye fekete bársonnyal borított, alsó vége pedig egyenesen vágott. A kard csúsztatóján lévő cifrázatok arabssal vegyített magyaros ékítmények.⁶⁾

A szablyák *értéke* anyaguk s kiállításuk szerint váltakozott. E korban is szerepeltek olyan kardok, melyek sokszor egész vagyonnal értek fel. Bár erre határozott adatunk alig van, mégis alkothatunk magunknak némi fogalmat az előbb felsorolt műre­mek nagy értékéről.

A XVII. századból csupán az egyszerűbb kiállítású szablyák értékére találunk néhány adatot, melyekből megtudhatjuk, mily összegért gyártottak egy-egy kardot. — Pl. a kassai eszszár cég

1) Nemz. Muz. Lev. Törzsanyag. 1645.

2) *Radvánszky br.*, M. Cs. III. 289.

3) T. T. 1902. 150.

4) A felírást lásd a „Penge-feliratok“ című pont alatt.

5) *Czobor*, Magy. orsz. tört. eml. II. 372.

6) *Hadtört. Közl.* 1893. 269.

1635-ben egy ezüstös cápás szablyát 3 frt. 50 dénárért, sok kötővasra csináltat 1 frt. 50 dénárért, közönségeset 1 frt. 25 dénárért s „alábbvalót“ 1 frt. 10 dénárért¹⁾ készít. Egy 1636-ból fennmaradt kardesiszár számla szerint pedig egy közönséges szablya 2, s egy cápás portai szablya 4 rajnai forintba került.²⁾

A kardnak jelentős függeléke a *kardszija*.³⁾ Az erről lefüggő apró szíjakra akasztották a hordkarikákkal ellátott hüvelyt, mely a pengét magába rejtette. A kardkötőnek anyaga, színe és kidolgozása a leggazdagabb változatban jelenik meg. Különösen diszkardoknál igen gyakori a vörös, kék alapszínű, arany, ezüst és selyem kivarrású s drágaköves selyem majc. Míg a közönsége-sebb kardokra bagaria-bőrből készült s legtöbbször piros színre festett szíjat alkalmaztak, melyet ezüst, vagy silányabb anyagú csattal erősítettek a derékre.⁴⁾ Az 1635-i kassai limitatio közönséges (köz) és faragott szablyaszíjat különböztet meg; melyek közül a közönséges szablyaszíj ára 25, s a faragotté 36 dénár.⁵⁾

A szablyával szoros kapcsolatban állott a *tarsoly* (tassoly).⁶⁾ Kékes lánccal vagy szíjjal erősítették a derékkötőhöz, s a bal csipő alatt a combszárig ért le. Rendeltetése nemcsak a külső fény emelésében, hanem praktikus cél betöltésében is nyilvánult, mert benne sokszor az apró kéziszerszámok legváltozatosabb alakjait találjuk. Barcsay Ákosnének 1661-ben lefoglalt javai között pl. egy tarsolyos kard szerepel, melynek tarsolyában körömfaragót, ráspolyt, harapófogót s apró aranyos boglárokat találtak.⁷⁾

Anyaga különféle színű posztó, bársony, karmazsin⁸⁾ s vörös skarlát selyem. Diszítése arany, ezüst, skófiom, avagy selyem hínzés. Egy XVII. századi inventárium arany skófiom virágokkal kivarrott vörös skarlát szablyatarsolyról⁹⁾ értesít bennünket. 1660-ból pedig Szilvássy Bálint pirosra festett tehénbőr tarsolya ismeretes, mely fölé kettős réteg borul. Az egyik durva vászon,

¹⁾ Gazdtört. Szemle, 1901. 476.

²⁾ Nemz. Múz. Lev. Törzsanyag, 1636.

³⁾ A kardkötőt a régi leltárak és végrendeletek rendszeren a majccal azonosítják. — A kardkötőkre vonatkozó példákat lásd a szablyahüvelyről szóló fejezetben.

⁴⁾ Gazdtört. Szemle, 1903. 171. 176.

⁵⁾ Gazdtört. Szemle, 1901. 479.

⁶⁾ Nagy G., Magy. vis. tört. 168.

⁷⁾ T. T., 1887. 388.

⁸⁾ *Czuberka*, Kuruczokori fegyverek, 25.

⁹⁾ T. T., 1879. 146.

a másik ezüst szálakkal hímzett piros posztó. A fedél középső virága felett SZILVASI BALINT és 1660. évszám van kivarrva, belseje pedig kék posztóval bélelt.¹⁾

A tarsoly használata a XVII. század derekáig még igen szórványos, általánossá csak a későbbi — kuruc — korban válik.²⁾

A kardfélék egyik neme a *pallos* (pozslár³⁾, espadon⁴⁾, palache⁵⁾. Hegye tompa, sokszor íves, pengéje széles, leggyakrabban kétélű. A pallos ez utóbbi tulajdonságát az 1635-i kassai limitatio⁶⁾ is igazolja, amennyiben egy helyen külön félig fokos pallost emel ki. Ezen megkülönböztetésből következtethetjük, hogy az ezenkorú pallosok rendszerint kétélűek voltak. S az egyélűek vagy a félig fokosak ritkábban fordultak elő.

A pallos a dragonyosok fegyverzetét egészíté ki,⁷⁾ s azt főleg vágásra alkalmazták.

Markolata hasonló volt a kard markolatához. Keresztvasa is csak úgy lehetett egyenes avagy lehajló, akár a szablyáé. Hüvelye egyenes és szélesebb voltánál különbözött a szablya hüvelyétől. Borítására bársonyt, cápabőrt vagy ezüst lemezt használtak. Díszítésére pedig vert arany-, ezüst-, rézpántokat s a drágakövek számos változatát.

A pallosoknak díszes példányait Vizkelethy Mihály 1643-i⁸⁾ s a hg. Eszterházyak fraknóvári ingóságainak 1654-i leltárában⁹⁾ fedezhetjük fel. Az előbbi leltár régi formájú ezüstös, aranyos pallost tüntet fel; az utóbbi pedig többek között olyan pallosokról tesz említést, melyeknek egyike zöld cápás s aranyozott ezüst díszítésű, másika ezüst tekerésű markolattal szerepel. Felsorol még két „öreg“ hófehér kétélű pallost s egy majccal el látott ezüst cápásat. 1656-ban pedig Szirmay Péter Miklós fiának egy fekete cápájú aranyozott ezüst pallost hagy, melynek hüvelye aranyozott ezüst rózsás boglárokkal van díszítve.¹⁰⁾

A pallosnak azt a fajtát, melyet a vállra keresztben akasz-

1) *Szendrei*, Magy. Hadt. Eml. 686.

2) *Czuberka*, Kuruczok. fegyv. 24.

3) Erd. Akad. Közl., 1885. XII. 73.

4) *Demmin*, 717.

5) Hadtört. Közl., 1897. 436.

6) Gazdtört. Szemle, 1901. 476.

7) *Boheim*, 21.

8) Nem. Múz. Lev. Törzsanyag. 1643.

9) Gazdtört. Szemle, 1903. 171. 176.

10) T. T. 1902. 150.

tottak: *nyakbavető pallosnak* nevezték.¹⁾ Ennél gyakran megtörtént, hogy menetelés közben ide-oda mozogván, gazdáját könnyen megsértette. E kellemetlenség elkerülése végett tehát bőrrrel vagy bársony hüvellyel vonták be pengéjét.²⁾

Ily nyakbavető pallost találnak 1656-ban Szirmay Péter³⁾ s 1661-ben Barcsay Ákosné javai között.⁴⁾

Az olyan pallost, melyet jobbról a nyereg alatt hordtak: *lóoldalra való* vagy röviden *lóra való pallosnak* nevezték. A hg. Észterházy-féle ingóságok 1654-i leltára lóra való pallost kettőt is említ. Az egyik cápa bőrös, másikuak hüvelye hófehér bőrrrel borított.⁵⁾

A pallosnak nagyobbított alakja a *két kézre való pallos*. Méretei a rendes pallosénál jóval nagyobbak. Markolata is úgy volt alakítva, hogy két kézzel kényelmesen szoríthassák. Hüvelye ritkán vagy egyáltalában nincs. Inkább csak a gyalogosoknál szerepel.⁶⁾ Egyébiránt használata elég gyakori. 1640-ben Déva várában négy darab „két kézre való kereszties meztelen pallos“-t írnak össze a leltározók.⁷⁾ Az 1642-i sárospataki inventáriumban egy⁸⁾ s az 1649-i tokajvárban szintén egy darabról tesznek említést.⁹⁾

Érdekes és ritka példányokat fedeztek fel 1658-ban Kassa város fegyvertárában. Az itt talált 7 drb. két kézre való pallos hármának éle habos, a többié síma.¹⁰⁾ Ezen eltérésnek célja meg nem állapítható, mert a gyakorlati előnyt tekintve, semmivel sem állott a síma élű pallos fölött. Valószínűleg szemrevaló és szokatlan külsejével akartak hatni.

A két kézre való pallosok közé sorozhatjuk még a *hóhér-pallost*, melyet az egykorú oklevelek „*törvényes pallos*“-nak is neveznek.¹¹⁾ Ilyenről szól a semthei várnak 1639-i lajstroma, amikor kétélű, hóhérnak való pallosról tesz említést.¹²⁾

1) *Bocheim*, 263.

2) U. o. 263.

3) T. T. 1902. 151.

4) U. o. 1887. 388.

5) *Gazdtört. Szemle*. 1903. 176.

6) *Bocheim*, 263.

7) *Nem. Múz. Levél. Törzsanyag*. 1640.

8) T. T. 1879. 164.

9) *Lud. Akad. Közl.* 1888. XV. 623

10) T. T. 1890. 382.

11) *Czuberka Kuruck*. Fegyv. 28.

12) T. T. 1905. 153.

Vizkelethy Mihály ingóságai közül 1643-ban egy zöld cápás aranyos *hegyestőr pallost*¹⁾ vettek leltárba, mely hirtelen keskenyedő pengéjével inkább a hegyes törhöz hasonlított. Ellenben markolatával és pengéjének felül kiszélesedő részével a pallosra emlékeztetett.

A kard elkorcsosodott alakjának tekinthető a *hegyestőr* vagy *törkard*. A kardtól csupán keskeny — inkább szűrésre, mint vágásra alkalmas — pengéjében különbözik.²⁾ Az egykorú oklevelekben *páncélszűrő*³⁾ (panzerstecher) név alatt is fordul elő, mert kizárólag szűrésre alkalmas hegye a páncél legkeskenyebb részein is keresztül hatolt. E fegyver a nyereg alatt balfelől foglalt helyet s a XVI. és XVII. században a kezelésben nagy ügyességet tanúsító huszárságnak volt rettegett fegyvere.⁴⁾ A huszárságtól a horvát könnyű lovasság vette át; utóbb pedig Német-, Spanyol- és Olaszországba is eljutott. Lényegében az átvétel után ugyanaz maradt, csak a markolatánál történt csekély változás. Az oroszok és lengyelek is — kik a páncélszűrőt nemzeti fegyveröknek szeretnék feltüntetni — a magyar kardmarkolatot változatlanul veszik át.⁵⁾ A páncélszűrőt a keletiek, u. m. az arabok, perzsák és törökök a lófelszerelés állandó kiegészítő részének tekintették s ezért legtöbbször a lófelszereléshez hasonló díszítésekkel látták el.⁶⁾

A hegyestőr pengéje három- vagy négyélű s az élek között végig húzódó mély csatornák következtében többé-kevésbé könnyűvé vált. A penge anyaga finom acél, mit rendkívül keskeny és hosszú volta miatt meg is követelt. Egy XVII. századi árszabás szerint a kassai csiszárok a négyélű hegyestőröket a híres csetneki és iglai vasból készítik.⁷⁾ De kitűnőek s messziföldön keresettek a Toledóban, Sevilában, Milanóban és Solingenben gyártott törpengék is.⁸⁾

Miként a kardokat, úgy ezeknek válfaját: a hegyestőröket is bőségesen elhalmozták a művészi ízlés mindenmű megnyilat-

1) Nemz. Múz. Lev. Törzsanyag, 1643.

2) *Boheim*, 282.

3) Arch. Ért. 1881. I. 184.

4) Száz. 1878. 527.

5) Arch. Ért. 1881. I. 184.

6) *Boheim*, 291.

7) Arch. Ért. 1902. XXII. 80.

8) *Boheim*, 286.

kozásával. Már maga a markolat többféle alakjával előmozdította a képzőművészet változatos megjelenését. Alakra nézve leggyakoribb a kardon alkalmazott markolat forma: a derékszögben felfelé futó kézvédő s a lehajló, illetőleg felgömbülő keresztvas.¹⁾ De e mellett gyakran szerepel a korong alakú kézvédő keresztvas.²⁾ A markolat bőrrel vagy cápával borított és sodronnyal körültekert. Nem ritka az ércmarkolat sem, melyet acél vagy rézsodrony övezett. Ugy a keresztvasat, mint magát a markolatot filigrámos ötvösmunkák lepték el. S a kereszttrúd és a markolat keresztveződése által keletkezett lapos közt ékköves kirakások, bogláros díszítések tették ragyogóvá.

A páncélszűrőnek hosszú s lefelé fokozatosan keskenyedő fa hüvelyét bársonnyal vagy cápabőrrel vonták be s aranyozott ezüst-, illetőleg rézpántokkal díszítették. E pántokat, melyek elsősorban hivatva voltak a kötővasakat a hüvelyhez erősíteni, és a végeket a kopástól megóvni, idővel annyira kiszélesítették, hogy a hüvelynek háromnegyed részét is elfödtek.

Bethlen Ferenc erdélyi udvari főkapitány páncélszűrője három élű és síma acélból készült. Keresztrúdjának mindkét vége lefelé hajlik s kézvédője derékszögben fut a markolat végéhez. Markolata aranyozott réz és sodronyszerűen díszítt. A kereszttrúd lapján öt, a markolat alsó lapján pedig egy hegyes türkiz van foglalva s e körül a következő vésett felirat: FRANCISCVS BETHLEN. Hüvelye violaszín bársonnyal borított s fönt 27 cm., alul 70 cm.-nyi hosszúságban rézlemezzel fedett. A felső pánton kívül 30, az alsón 99 darab nagy hegyes türkiz sorakozik s belső oldalát szépművű vésetek díszítik.³⁾

Egy a XVII. század második feléből eredő oklevél is említ arany-ezüst virágokkal átszőtt kék bársony, türkizes hegyestört, melynek szija arany skófiummal kockásan szőtt kék selyemből készült. Csattja aranyozott ezüst s ugyancsak türkizes.⁴⁾ Jelentéktelenebb a Szirmay Pétertől fiának hagyott aranyozott ezüst hegyestör⁵⁾ s Nemes Almássy István kassai kereskedő és bírótól Szegedi Gergelynek végrendeletileg adott aranyos páncélszűrő.⁶⁾

¹⁾ Hadtört. Közl. 1888. 196.

²⁾ *Boheim*, 255.

³⁾ Látható a Nemz. Múzeum Régiségtárának 10-ik szekrényében.

⁴⁾ T. T. 1879. 144.

⁵⁾ U. o. 1902. 150.

⁶⁾ Gazdtört. Szemle, 1902. 362.

Értékes azonban Barcsay Ákosnének 1661-ben lefoglalt javai között talált aranyozott s veres bársony borítású kis hegyestőre.¹⁾

A hegyestőrt szíjjal avagy skófiomos selyem övvel erősítették a derékhoz.²⁾ 1645-ben a gr. Eszterházy-féle kincstárban olyan hegyes tőrt is találnak, melyet a nyakra akasztottak.³⁾ Pompás kiállítását a XVII. századi szitnyavári leltár adatai tükröztetik vissza, melyek első helyen egy pár arany skófiom virágokkal szőtt, rojtos karmazsin selyem, egy pár ezüst skófiomos fehér selyem s két pár rojtos és vitézkötéses tőrököt emlitenek.⁴⁾ Az 1635-i kassai limitatio faragott hegyestőr szíjat említ, melynek értéke 20 denár.⁵⁾ Vörös bagaria szíjra erősítették a hg. Eszterházyak 1654-i ingóságai közt talált aranyozott ezüst s fekete cápával borított hegyestőrét.⁶⁾

A hegyestőrnek egyik válfaja a *pallos hegyestőr*. Rendesen kétélű, de van közöttük egyélű is. A hosszabbak majd mindig keskenyek s a rövidek szélesek.⁷⁾ Pl. a Korda árváinak hagyott ingók között veres bársonnyal borított aranyos pallos hegyestőr szerepel.⁸⁾

A kassai csiszár céh 1635-ben négyélű, sok kötővasra készített hegyestőrt 2 forintért, pallos hegyestőrt 1 frt. 60 denárért; félig fokos hegyestőrt ugyancsak 1 frt. és 60 denárért készít.⁹⁾

Kiválóan szúrásra alkalmas díszkard az egyenes, rövid s keskeny pengéjű *koszperd*, „koszperg“, „koczperd“, „koszperge“¹⁰⁾ nevű tőr-kard. A magyar sokszor — valószínűleg alakjuk között felfedezhető nagy hasonlatosság miatt — e fogalom alá a szlávoknál használatos handsárt vonta.¹¹⁾ Barcsay Ákosnének 1661-ben lefoglalt javai között egy ezüstös és egy aranyos koszperdet találnak.¹²⁾

¹⁾ T. T. 1887. 388.

²⁾ Gazdtört. Szemle. 1901. 479.

³⁾ T. T. 1893. 762.

⁴⁾ U. o. 1879. 146.

⁵⁾ Gazdtört. Szemle. 1901. 479.

⁶⁾ U. o. 1903. 171.

⁷⁾ *Czuberka*, Kuruczok. Fegyv. 32.

⁸⁾ T. T. 1884. 147.

⁹⁾ Gazdtört. Szemle. 1901. 476.

¹⁰⁾ Hadtört. Közl. 1892. 558.

¹¹⁾ *Horváth*: Zrínyi hadtud. munk. 376.

¹²⁾ T. T. 1887. 388.

A *handsár*, „hansár“, „hancsár“, „handzsár“, vagy más-képen jancsár kés török átvétel. Eredete régi korra nyúlik vissza. Alatta már a VIII., IX., X. és XI. századokban széles, meglehetősen hosszú, kétélű s kikerekített hegyben végződő vágófegyvert¹⁾ értettek. A XV. században az arab-török területeken olyformán fejlődött ki, hogy méreteire és pengéjének alakjára nézve a szablya és a tör-kés között ingadozott. Homorú, egyenes s fent hirtelen kiszélesedő²⁾ pengéje kétszeresen ívezett s keresztvas nélkül a markolatban folytatódik. Gyakoriak rajta a tausiás díszítések, keleti felírások s a Koránból vett mondások.³⁾ Markolata részint ezüsthől, részint faragott csontból készült,⁴⁾ mit színes drágakövekkel és zománccal ékítettek. Az öv segítségével a mellre köthető hüvelyét festett bőrrrel vagy szövettel, illetőleg préselt munkákkal gazdagon díszített ezüst pléhkel borították.⁵⁾

Szép handsárokat találnak 1630-ban Berekszói Hagymásy Kristóf⁶⁾ s 1642-ben Darholcz Ferencné szül. Monoky Erzsébet ingóságai között, mely utóbbi handsárának nyele tiszta arany.⁷⁾ Eszterházy Miklós gr. nádor kincstára 1645-ben három handsárt tartalmaz: egy aranyozott s termés rubintokkal s türkiszekkel kirakottat és két ezüsthüvelyüt csontmarkolattal.⁸⁾

Pompás példányokat említ az Eszterházyaknak 1654-i leltára, melyek közül elsőrangú egy aranyozott ezüst, türkiszekkel, smaragdokkal s rubintokkal tarkázott s ezüstös vörös selyem zsinórral ellátott. Továbbá „egy más ezüst aranyos türkizes, smaragdos s rubintos kék selyem pántlikával“ és „egy ezüst aranyos kék zománcoz, csontos görbe hancsár vörös selyem zsinórral.“⁹⁾ Jelentéktelenebb külsejűt találnak még 1658-ban Kassa város fegyvertárában.¹⁰⁾

A tört minálunk az Anjou-korban kezdik használni s jobb oldalt az övre akasztották.¹¹⁾ Ily törserű szűrőfegyvert említ az

1) *Demmin*, 716.

2) *Lud. Akad. Közl.* 1885. XII. 73.

3) *Boheim* 279.

4) *Nagy G.*, *Magy. vis. tört.* 168.

5) *Boheim*, 279.

6) *Radvánszky br.* M. Cs. III. 259.

7) *U. o. M. Cs. II.* 274.

8) *T. T.* 1883. 761.

9) *Gazdtört. Szemle.* 1903. 173.

10) *T. T.* 1890. 383.

11) *Nagy G.*, *Magy. vis. tört.* 118.

1642-i sárospataki inventárium, amidőn „*török bicsak*“-ról szól.¹⁾ Ezt a fegyvert a küzdőfelek csak végső szükség esetén vették elő, amidőn már ököltre ment a harc.

A kard *gyártása* Keletről jutott el mihozzánk. Már a honfoglalás korabeli előkelő vitézek kardjaikat főleg arab és perzsa fegyverművesekkel készítették.²⁾ Kiválóak az indiai pengék, melyeknek elsőrangú minősége a legjobb szakértőket is ámulatba ejtette.³⁾

A kard gyártása Nyugaton a VI. és VII. században kapott hatalmas lendületet,⁴⁾ amikor is a keleti pengék minőségével sikeresen versenyzett.

Kitünő pengéket gyártottak a damaszkusiak, kiknek acélja Európaszerte híres.⁵⁾

Hazánkban a csetneki,⁶⁾ pozsonyi⁷⁾ és a kassai kardcsiszárok emelkednek jelentőségre, mely utóbbiak közül a XVII. század második harmadából Bártfai Cs. János (1630, 1631 és 1633), Kapi Cs. János, Cs. Imre (1632—1633), Cs. Mihály (1635), Kassai Cs. János (1637), Cs. Lukács (1638), Colnicz Cs. Miklós (1639), Csiszár Lukács (1640), Papi Cs. János (1641), Kapi István, Eperjesi Pál (1643), Eperjesi Bálint (1644), Érsek Cs. István (1647) stb.⁸⁾ csiszár céhmesterek neveit ismerjük.

1) T. T. 1879. 164.

2) Arch. Ért. 1890. X. 297.

3) *Boheim*, 279.

4) *Boheim*, 235.

5) U. o. 277.

6) *Nagy G.*, Magy. vis. tört. 168.

7) Arch. Ért. 1903. XXIII. 301.

8) U. o. 1900. XX. 172.

Lövőfegyverek.

A parittyá. — *Az íj.* Számszeríj. Tegez. Puzdra. — *Tűzfegyverek.* A lőpor általában. Kén. Szén. Salétrom. Lőpormérő. Salétromfőzés. A tűzfegyverek általában. — **I. Nagy kaliberű tűzfegyverek:** *A mozsár.* Szakállós mozsár-ágyú. — *Az ágyú.* Az ágyúnak részei. Az ágyúcső. Az ágyúagy, talp és csap. Az ágyúcső kalibere. Ágyúfajok: A carthau. Falcone. Falconette. Tarack. Forgótarack. A siska. Bombarda. Haubic. Sugárágyú. Szörnyágyú. Viziágyú. — Ágyúgolyók. Lyukas és vagdalt golyók. Tűzes golyók. Láncos golyóbis. A bomba. A gránát. A kartács. — Fegyvertárak. Tüzmeisterek. Az ágyú töltése. Portöltő kalán. Döröckölő fa. Az ágyú elsütése. Ágyútisztító penete. — Az ágyú segédeszközei: Emelő tőke. Csiga. Kapa. Vasvilla Bakk. — Ágyúcsövek díszítése. Ágyú-feliratok és elnevezések. Ágyú-szállítás. Ágyúöntés. Az ágyú-öntés lefolyása. A golyók öntési módja. — *A seregbonító.* — *Espagnol.* — **II. A kis kaliberű tűzfegyverek általában.** Puska-závarzatok: Kanócos-závarzat. Német kerekcs závarzat, Kovás vagy francia závarzat. Vontesővű-fegyverek. Irányzó-légy. — Puskafajok: Szakállas. Muskéta. Stuc. Tersényi puska. Polkák puska. Krompák puska. Jancsár puska. A flinta. Karabély. Pisztolý. Mordály. A puskák viselési módja. A pantallér. Puskák díszítése. A puskacső. A puskaagy. Puskakészítés. A puskagolyók és öntésük. A puskák töltése. — *Puskához tartozó eszközök:* Puskatokk. Puskapor-palack. Lóding. Puskakulcs.

A parittyá a hadeszközök legkezdetlegesebb alakja. Használatát a görög gyalogság egy neménél: a philiteseknél találjuk meg, kiknek hadi felszerelését még a nyíl és a hajító dárda egészítették ki.¹⁾ Külön parittyás csapatai valának a római hadseregnek, melyeket segédcapatokból alakítottak.²⁾ A frankok is a legrégebb időben parittyát használtak a várak védelménél és támadásánál.³⁾

A középkorban a kereszties hadjáratoktól a XV. századig gyakran használt fegyvernem főleg a hegylakó helyvétéknél és

¹⁾ Lud. Akad. Közl. 1879. VI. 314.

²⁾ U. o. 1879. VI. 367.

³⁾ *Bárczay*, A hadügy felj. I. 326.

itáloknál. Azonban az előkelők nem igen fegyverkeztek vele, hanem meghagyták az alsóbb néposztályok támadó fegyverének. Mint hajító fegyver különösen Kréta belakóinál sokáig szerepel, kik oly ügyesen tudtak vele bánni, hogy 120–160 lépésnyi távorról biztosan találtak.¹⁾

A honfoglaló magyaroknál nem talál alkalmazást, mivel az inkább a gyalogsók fegyvere. Csak később szervez Mátyás király a rómaiak és görögök példájára parittyás csapatokat, melyek háborús időkben jó szolgálatokat tettek, miként Capistrán János parittyásai Belgrád ostromlása közben.²⁾

A parittyá lövedéke kezdetben kavics, idővel datolya formájú ólomtömeg, mit azonban még nem öntöztek, hanem apró ólomdarabkákból kalapácsoltak össze.

Az *íjnek* (ív) eredete a legrégebbi korra vihető vissza. Használatának biztos nyomait már a kőkorszakban találjuk meg. E mellett bizonyítanak a kőből való nyílhegyek, melyek ásatások folytán oly tömegesen kerültek napfényre. Az íj kezelésére biztos adatokat szolgáltat a történelem az egyiptomiaknál, assyrok-nál és a perzsáknál.³⁾ A későbbi korban a frankoknál, kik főleg várak ostromlásánál és védelmezésénél alkalmazták.⁴⁾ Ellenben a germán törzsek alig használták másra, mint vadászatra.

A népvándorlás korszakában általános az íjnek hadi célokra való alkalmazása. Már e korban is oly tökéletesen kezelik a harcosok, hogy vágatás közben, akár csak gyalog biztosan talál-
nak vele. Franciaországban a bűbérurak lenézték e fegyvert s lehetőleg ki is szorították. Ellenben Angolországban és Brabantban felkarolták, sőt a nyílazás felvirágoztatására külön testületeket is szerveztek.⁵⁾

Őseink a nyílat már a történet előtti időben használták, midőn még valahol az Irtis és Tobol folyók vidékén mint vadászó és halászó néptörzs laktak. Később a szomszédos népektől más fegyvereket is kölcsönöznek, de mégis főleg a nyílazásban tűnnek ki. Annyi dicsőséges és döntő győzelmüket kitünő nyílazó tehetségüknek köszönhatték. Sokáig rettegtek a nyugoteurópai népek a nyílazó magyaroktól; félelmökben még a litániában is

¹⁾ *Boheim*, Waffenkunde. 387.

²⁾ *Bárczay*, A hadügy fejl. II. 596. *Boheim*, Waffenkunde. 387. 388.

³⁾ *Demmin*, Kriegswaffen. 880.

⁴⁾ *Bárczay*, A hadügy fejl. I. 326.

⁵⁾ *Boheim*, Waffenkunde. 390.

felfohászkodtak: „A magyarok nyilaitól ments meg Uram minket!“¹⁾ Hirtelen nyílzáporral árasztották el az ellenséget, kiknek sorai a gyors meglepetéstől szertefoszlottak. Tehetetlenül állottak ellent a nyugoteurópai nehéz fegyveres csapatok a magyarok fürge, pillanatnyi támadásainak.²⁾ Bölcs Leo mondja, „hogy a turkoknál (magyarok) a győzelem minden reménye a nyílazásban fekszik“ és „nagy szorgalmat és gyakorlatot fordítanak a lóhátról való nyílazásra.“³⁾ Hozzáteszi még, hogy „futás közben nagyon szeretik íjjukat használni s nyargalva is kiváló ügyességet tanúsítanak a nyílazásban.“⁴⁾

A kéziíjj — dacára a tüzfegyverek nagy térhódításának — sokáig tartotta fenn magát, sőt — mondhatni — felette állott az ügyetlen s nehéz puskáknak. Ennek oka könnyű és biztos kezelhetőségében és egyszerűségében rejlett. Mert pl. a harmincéves háborúban míg a genuai íjjászok percenként 8–10 nyilat röpítettek ki az ellenségre s 200 lépésről is ritkán hibáztak, addig a muskétások csak 15–15 töltényt vittek magukkal, mert többet nem használhattak el. Egy töltéshez ugyanis 95 fogásra volt szükségök, ami sok időt igényelt.⁵⁾

A nyíl a XVII. század második felében is mint hadieszköz volt használatban. 1627-ben Laroche ostrománál az angol íjjászok zsoldos csapatok gyanánt szerepelnek.⁶⁾ Sőt a skótok és Kréta szigetének harcias népei íjjukat még a XVIII. század végén is rendszeresen használták.⁷⁾

Az íjj használata nálunk is sokáig fennmaradt s főleg a törökök elleni ütközeteknél esik gyakori szó a magyar nyílasokról.⁸⁾ Mint ősi magyar fegyverhez különös előszeretettel a székekelyek ragaszkodtak.⁹⁾ Erdélyben 1657-ben a tatárok még szakadatlanul lövöldöztek nyílaikkal.¹⁰⁾

Nagy Géza „A magyar viseletek története“ c. művében azt állítja, hogy a magyarok íjjukat a XVII. században csupán

1) Lud. Akad. Közl. 1899. XXVI. 315.

2) Lud. Akad. Közl. 1879. VI. 758.

3) U. o. 1899. XXVI. 314.

4) *Nagy G.*, A magy. vis. tört. 37. 38.

5) Lud. Akad. Közl. 1880. VII. 28.

6) *Demmin*, Kriegswaffen. 101.

7) Lud. Akad. Közl. 1879. VI. 101.

8) *Bárczay*, A hadügy fejl. II. 595. Lud. Akad. Közl. 1899. XXVI. 316.

9) Lud. Akad. Közl. 1879. VI. 98.

10) U. o. 1879. VI. 101.

vadászatra használták. Ez állítását azonban az 1633-ból származó s *Szendrei*-nek „A magyar viselet történeti fejlődése“ c. művében reprodukált képlenyomatok határozottan megecáfolják. T. i. midőn Rómában 1633-ban egy magyar-lengyel követség jelent meg, gyönyörű öltözetük s ragyogó fegyverzetük *Stefano Della Bella* híres olasz festő figyelmét annyira megragadták, hogy róluk azonnal egész sereg vázlatot készített s utóbb e vázlatokat rézbe is metszette.¹⁾ Bennünket különösen egyik lovas fegyverzete érdekel, mert a szablya és a csákány-fokos mellett, oldalán tegezbe dugott kézijjat, hátán pedig nyílvevesszőkkel telt puzdrát láthatunk.

Egy másik, 1634-ből *Baur Johann Wilhelmtől* származó s ugyancsak *Szendreinél* található rézmetszet szerint a magyar gyalogosok egyrésze a szablya mellett kézijjat is hord.²⁾ Tehát — mint a fenti két pozitív adatból láthatjuk — téves az a fel-fogás, mintha a XVII. században a magyarok nyílaikkal csak vadász-tak volna, hanem igenis hadi célokra sűrűn alkalmazták.

Nyílaikat a magyarok önmaguk készítették. Liudprand olasz krónikás megjegyzi, hogy „mielőtt a magyarok a 900-dik évi tavaszi hadjáratra indultak volna, egész télen szorgalmasan dolgoztak fegyverek és nyílak készítésében.“³⁾ — A röpítő erő nagyobbítása céljából az ijjat magát rugalmas fából alakították, mert az ij messzehordásának mértéke szerkezete mellett függött még annak rugalmasságától.

A nyílvevessző hegyét kovácsolt vasból rhombus, avagy fűzfalevél formára gyártották. Hegyben végződő alsó részét pedig puha vesszőbe szúrták és zsineggel, illetőleg sodronnyal körül-csavarták. A köpüs nyílhegyek később jönnek forgalomba.⁴⁾

Várak ostromlásánál (Pávia, Cambray 924) az ostromlók ijjaikkal nyílvevesszőkre tűzött gyújtóanyagot, u. n. tüzes nyílatat lövöldöztek a vártetőkre, hogy azokat felgyújtsák, viszont az ostromlottak az árkok betömésére összehordott rőzsekötegeket hamvasztották tüzes nyílaikkal. Sötét este az ellenség sorai közé is lőttek ily tüzes nyílatat, hogy világuknál hadállásukat ki-kémléljék.

Barczay Ákosnének 1661-ben lefoglalt javai között török

¹⁾ *Szendrei*, A magy. vis. tört. fejl. 89.

²⁾ U. o. 119.

³⁾ Lud. Akad. Közl. 1899. XXVI. 315.

⁴⁾ *Nagy G.*, Magy. vis. tört. 37–38.

kézíjjat találnak 18 vasas és 20 vasatlan nyilvesszővel egyetemben.¹⁾

A keleti népek íjjukat használaton kívül u. n. *tegezben* tartották, a nyilvesszőket pedig a *puzdrában*. Velük ellentétben az európaiak íjjukat teljesen szabadon hagyták. Esős időben is csak az ívhúrt rejtették egy táskába. A nyilvesszőket azonban hosszú kúp- vagy prizmaalakú s fából készült tartóba helyezték, mit bemetszésekkel vagy festményekkel díszítettek.²⁾

Őseink az íjztartót jobboldalt, a nyilvesszőket magába foglaló puzdrát pedig baloldalt akasztották az övről a combokra lefüggő szijakra, hogy azok bármely pillanatban kezük ügyébe essenek.³⁾

Ugy a nyíl-, mint az íjztartó tegezt a lovas hátára nem akaszthatta — mint azt egyes későbbi keletű képek feltüntetik, — mert ez esetben egyrészt a lovas felső testének mozgékony-sága lovaglás alkalmával akadályozva lett volna, másrészt gyorsabb meneteléseknél könnyen kihullhattak a nyilvesszők.⁴⁾ Csak a XVI. és XVII. századi török-tatár népek s ezek útján a magyarok viselték hátukon a tegezt és a puzdrát, mivel e hadi-eszközök elvesztették egykori jelentőségüket.⁵⁾

A keleti kézi művészet úgy a tegezt, mint a puzdrát nagy gonddal, gazdag díszítéssel s fényes kivitelben állította elő. Különösen a bőr kidolgozása és a hímzés alkalmazása emelték művészi értékét, nemkülönben a skófiummal gazdagon kihányt bársonyborítás s a különböző csontkirakás. A XVII. századi mesterek a puzdrát kevesebb munkával járó arany- s ezüst- veretekkel díszítették, azonban az ékítés emez utóbbi módja messze mögötte állott a nagy türelmet és sok fáradságot igénylő hímződíszítésnek.⁶⁾

A tegez és puzdra a XVII. században már csak szórványosan szerepelnek. S a végrendeletekben és összeírásokban is elvétve esik róluk szó; de az előfordulók tündöklő kivitelben jelennek meg. Egy 1643-i összeírás pl. fekete és kék cápára varrott skófiumos tegezről emlékszik meg és még az előbbihez tartozó

¹⁾ T. T. 1887. 388.

²⁾ *Boheim*, Waffenkunde. 401.

³⁾ Arch. Ért. 1890. X. 294. *Nagy G.*, A magy. vis. tört. 38.

⁴⁾ Lud. Akad. Közl. 1899. XXVI. 315.

⁵⁾ *Nagy G.* A magy. vis. tört. 38.

⁶⁾ *Boheim*, Waffenkunde. 401.

ezüstös szíjról, melyre a tegezt akasztották.¹⁾ Berényi György által 1647-ben Trencsén várában letéteményezett ingóságok között pedig „nyilpuzdrát“ találnak.²⁾ A hg. Eszterházyak fraknóvári ingóságainak 1654-i leltára is sorol fel egy pár tegezt kézijjastúl és nyilastúl, melyek között kiválóbb „egy merő skófiummal varrott“ tegez és puzdra, továbbá „egy skófiumos vörös bársony tegez puzdrástúl, kézijjastúl“ és 14 nyillal.³⁾

Megjegyezhetjük még, hogy tegezt és puzdrát Magyarországon a XVII. században a német- és tótajku városok lakói gyártottak.⁴⁾

A számszeríjj, „szomoszerigy“ (ném. armbrust, lat. arcubalista, franc. arbalète, olasz: balestra, szláv: spamosztrilj = önmagától lövő)⁵⁾ a tüzfegyverek közvetlen elődje s mintegy átmeneti alakja. Valójában a nehéz ostromgépnak kézilhasználatra való átalakítása. — Gyakorlati alkalmazása a régi antik korra esik. Mert már *Vegetius* az ő „Epitome institutionum rei militaris“ munkájában (385 körül) „arcubalista“-ról beszél, melyen ő nem nehézkes ostromgépet, hanem könnyű kézfegyvert értett.⁶⁾

A XIII. században a számszeríjjat — miként előbb a parittyát és kézijjat — általában mint vadászfegyvert hozták forgalomba. És mint ilyen még akkor is megtartja népszerűségét, mikor már a tüzfegyver rég szerepel. Elődeink az íjnak e tökéletesbbített alakját Nyugatról, — valószínűleg a huszitaháború kitörésekor — a csehektől vették át.⁷⁾ Íjjászcsapataink pedig a számszeríjj kezelését az angol íjjászoktól tanulták el. S ügyesség tekintetében mestereiket csakhamar felülmúlták.⁸⁾

A számszeríjj tulajdonképen az íjnak és agynak összetételéből keletkezett. Az agy felső harmadában vályúszerűen lévén kivájva, a tengelye körül forgó gömb befogadására szolgált. Működésekor a húr a gömb mögé feszítették, melynek aljához erősített ravaszt ha megnyomták, a húr kipattant s a nyilvesszőt kivetette.⁹⁾ Hordereje nagyobb, találó képessége biztosabb a

1) *Radvánszky br.*, M. Cs. II. 287.

2) U. o. II. 292.

3) *Gazdtört. Szemle.* 1903. 171.

4) *Nagy G.*, A magy. vis. tört. 196.

5) *Nagy G.*, A magy. vis. tört. 119.

6) *Boheim*, Waffenkunde. 401. 403.

7) *Lud. Akad. Közl.* 1899. XXVI. 326.

8) *Úzabor*, Ma. y. orsz. tört. eml. I. 134.

9) *Bárczay*, A hadügy fejl. II. 123. *Lud. Akad. Közl.* 1899. XXVI. 326.

kézijjénál. Kezelése azonban az utóbbiével szemben hosszadalmasabb. Mert míg a kéziijj percenként 12 nyilat is röpitett ki, addig a számszeriij csak kettőt.¹⁾

Az ijjnak anyaga fa, szarú, avagy néha acél, az agyé pedig legtöbbször tölgyfa.²⁾ Ily lövőfegyvert minálunk a XVI. században főleg a német és tót lakosú városokban készítettek.³⁾

A XVII. században — úgy látszik — teljesen kivonták a használatból, mert pl. 1639-ben a semptei várfelszerelések között talált 2 drb. csak mint „örög számszerii“ szerepel.⁴⁾

A *lőpor* a salétromnak, kénnek és szénnek arányos elkeverése, a legfontosabb találmányok egyike, mely a hadimesterséget új alapra fektette. Keverékét a byzanciak 11 (kén):22 (szén):67 (salétrom); elődeink pedig 10:16:67 arányban állították elő.⁵⁾ Mint láthatjuk, a két összetételnek belértékei nem igen térnek el egymástól.

A *kén* a lőpornak egyik fontos alkotórésze. Oly nemzet életében, mely a külvilággal folyton hadilábon áll, igen fontos szükségletet képez. Mi magyarok is, kik a törökkel és az osztrákkal állandóan ellenséges viszonyban éltünk, kik velük gyakran hadakoztunk, nagy mennyiségben szereztük be a ként a lőpor-készítéshez. 1570-ig idegen kéntermelésre szorultunk, főleg Lengyelországra és Ausztriára. Mignem ez esztendőben bizonyos Marckquart Márton nevű ember hosszas és költséges kísérletezés után arra az eredményre jutott, miként lehet a „markasita“ nevű ásványból a ként elválasztani. Ez hadi szempontból jelentős fordulat, mivel egyrészt rövidebb idő alatt juthattunk nagyobb mennyiségű kénhez, másrészt kissebb volt a bevásárlási ár. Marckquart találmányát jövedelmezőnek látván, az uralkodóhoz: Rudolffhoz 30 évi szabadalomért folyamodik. Ezen kérvényében kötelezi magát, hogy a hadi célokra szükséges ként jutányosabban szállítja. Rudolf meg is adja a szabadalmat, de a szepesi kamara tanácsára csak hét évre, mert sokalja a 30 évi kizárólagos előállításí privilegiumot.⁶⁾

¹⁾ *Boheim*, Waffenkunde. 405.

²⁾ Lud. Akad. Közl. 1899. XXVI. 326.

³⁾ *Nagy G.*, A magy. vis. tört. 169.

⁴⁾ T. T. 1905. 153.

⁵⁾ Lud. Akad. Közl. 1892. XIX. 602.

⁶⁾ *Gazdtört.* Szemle. 1899. 288.

A lőpornak másik alkatrészéről: a szénről elég annyit megjegyeznünk, hogy leginkább hársfából állították elő.¹⁾

A *salétrom* mint legfőbb alkotórész a lőporban a legnagyobb mennyiségben szerepel. Gyakorlati célra először a kínaiak használták. S ezért sokáig „china só“-nak nevezték. Tudták a salétromnak azt a tulajdonságát, hogy könnyen éghető anyagok társaságában, mint pl. a kén, szén, gyanta, tűzzel meggyújtva hevesen explodál. Ők azonban a salétromnak ezen rendkívüli természetét inkább mulattató látványosságokra használták fel. Hadi célokra először a harcias bizanciak alkalmazták, midőn általa az ellenség hajóit gyujtogatták.²⁾

A lőpornak lőtulajdonsága valószínűleg az által lett köztudomású, hogy valaki egyszerű házimozsárban ként, salétromot és szenet tört s a dörzsöléssel járó explosio a mozsártörőt kihajította.³⁾

Feltalálásának ideje a legrégibb korra tehető. Első előállítását sokáig Anklitzen Konstantin (helyesebben Schwarz Bertold) német vegyész érdemének tekintették. Utóbb azonban kimutatták, hogy e hadieszközt a chinaiak, indusok és arabok az európaiaknál régebben ismerik. A történetbúvárok szerint a lőport hadi célokra az ázsiai tatárok s más, a Magyarország és a Feketetenger között elterülő részeken lakó népek használták.⁴⁾

Konstantin görög császárnak a X. századból eredő hagyománya azt állítja, hogy a „titokzatos görög tüzet“ már Nagy Konstantin alatt a IV. században ismerték és a görögök égő állapotban cserép- vagy vasfazekakban hajtógépekkel vetették az ellenséges hajóhadra.⁵⁾

Az arabok csak századokkal később jutnak tudatára s ismertetik meg Középeurópa népeivel.⁶⁾

A magyarok Nándorfehérvár ostromlása közben (1072) érzik e tüzelőszer romboló hatását, amikor a görög-bolgár hajóhad őket „görögtűz gomolyokkal“ igyekezett visszaszorítani. Ők azonban nem hátráltak meg, hanem hősi küzdelem után a várat bevették.⁷⁾

¹⁾ *Bárczay*, A hadügy fejl. II. 263.

²⁾ Lud. Akad. Közl. 1892. XIX. 602.

³⁾ *Demmin*, Kriegswaffen. 107.

⁴⁾ Lud. Akad. Közl. 1879. VI. 38.

⁵⁾ Lud. Akad. Közl. 1892. XIX. 602.

⁶⁾ U. o. 1876. III. 792.

⁷⁾ U. o. 1879. VI. 38.

A XIV. század közepén a lőpor már mindenütt elterjedt s használata általános,¹⁾ úgy, hogy a XV. század elején lőporgyárok és malmok nagyobb számmal tűnnek fel.²⁾

A lőpor első előállításában lisztszerű. Azonban a XV. század közepétől borsszessel keverve gümős alakot kapott, mely utóbb szemcséssé alakult át.³⁾

Erősségét a XVII. században feltalált *lőpormérővel* mérték.⁴⁾ Köztudomású ugyanis, hogy a lőpor ereje alkatrészeinek aránya szerint különböző, mit mindig az illető tűzfegyver fajához mérten határoztak meg.⁵⁾

Valamint az ágyúkhöz és tarackokhoz, úgy a puskák különböző fajaihoz is más minőségű és alakú lőport használtak. Az 1642-iki sárospataki inventárium pl. ágyú, tarack, szakállós, muskatér, krompakihoz való és apró puskaport különböztet meg.⁶⁾

Érdekes lesz megfigyelnünk, miként állították elő a hadicélokra felhasználható salétromot?

Miután a természetes salétromot összeszedték, azt főzés céljából a salétromházba szállították. Főzésének módja egyszerű s tulajdonképen a salétrom megtisztításából állott. E célból a kádakba összehordott salétromra vizet öntöttek s összekavarták, miáltal az idegen anyagok, mint a fű, fa s egyéb szemét a salétromtól különváltak. Az ily módon különvált s vízben feloldott salétromot vas üstökbe öntötték s lassú tüzeléssel addig párologtatták, míg az üstben csak a tiszta salétrompor maradt vissza. Most a már száraz és tiszta salétromot zsákokba töltötték és nagyobb mennyiségben rendeltetési helyére szállították.

A tiszta salétrom előállításával a salétromfőző foglalkozott, kit rendszerint a város fizetett. Az 1636-iki nagykőrösi regestrum feljegyezte, hogy Tóth István és Főző Lukács salétromfőzők ez évben külön-külön 16 frt. készpénzt, 5 fertály búzát, 2 frt. ára húst, 3 sajtot, 3 gomolyót és 1 sót kaptak.⁷⁾

A salétromfőző helyek közül legnevezetesebb a nagykőrösi, nemcsak azért, mert gazdag telepekben bővelkedett, de reánk

1) U. o. 1892. XIX. 602.

2) *Bárczag*, A hadügy fejl. II 263.

3) U. o. II. 263. *Boenheim*, Waffenkunde. 442.

4) *Boenheim*, Waffenkunde. 483.

5) *Hadtört. Közl.* 1888. 183.

6) *T. T.* 1879. 161 - 162.

7) *Gazdtört. Szemle.* 1900. 236.

nézve azért is, mivel e telepnek multjából tudunk a legtöbbet. Bőségesen fenmaradt adataiból következtethetünk egy salétromfőzőműhely felszerelésére és magára az üzemre: a főzésre.

Nagykőrösnek salétromfőző ipara különösen a török hódoltság korában indult erős fejlődésnek. Lakóit nem a természet bősége készítette a jelentős munkálkodásra, hanem a török pressió, a basák kizsákmányoló szigora. Sokat hadakozik e keleti nép s így sok salétromra is van szüksége. Mivel pedig látja Nagy-kőrös és Cegléd talajának salétrom bőségét, kényszeríti azok lakóit a Budán felállított puskaporgyárnak salétrommal való ellátására. Mindkét várost kedvezményekkel, teherkönnyítésekkel halmozza el. Lakóit felmenti a hid- és palánképítés, várjavítás, élelemszolgáltatás és más önkényes terhek viselése alól, csupán a fejadót (iszpendzse) és haltizedet voltak kötelesek megfizetni.

A salétrom mennyiség, melyet e kedvezmények fejében e két városnak a budai puskaporgyárba szállítania kellett, nem volt pontosan meghatározva. Annyit szolgáltatott a törököknek, amennyit csak előállíthattak. S a beszállítás sem történt egyszerre, hanem évenként többször. Volt olyan év, amikor ötször, hatszor is vittek fel Budára salétromot. A beszállított salétromot Budán egy csaszv vette át, ki egyúttal a salétromfőzőhelyek évenkénti vizsgálásával is meg volt bízva.

A salétrom ára okkánként¹⁾ 10—12 denár között váltakozott. A beszoigáltatott salétromért azonban korántsem fizettek a törökök készpénzzel, hanem azt beszámították a „császáradó”-ba.

Arra nézve, mennyi salétromot szolgáltatott be évenként a kőrösiek, szolgáljon a következő kimutatás:

Év	Mennyiség	Ár	
		frt.	denár
1631	1648 okka	221	76
1632	1750 „	210	—
1635	1773 „	212	80
1636	2199 „	263	88
1638	1335 „	160	20
1639	1617 „	161	76
1642	1930 „	306	20
1643	2818 „	339	—
1644	2100 „	262	—

¹⁾ 1 okka = 2¼ bécsi font.

Év	Mennyiség	Ár	
		frt.	denár
1645	2280 okka	273	60
1646	1570 „	188	40
1647	1520 „	182	40
1648	1910 „	229	20
1649	1345 „	161	50
1650	1350 „	162	60
1653	307? „	36	90
1654	2343 „	281	19
1655	1360 „	164	40
1656	1245 „	149	48
1657—58	1213 „	145	56
1658—59	1210 „	145	20
1660	1073 „	128	76
1661	1350 „	162	—
1662—63	1118 „	134	16 ¹⁾

A későbbi években az előállított salétrom mennyisége folytonosan csökken, miből azt következtetjük, hogy a török hatalom később mindjobban hanyatlik.

A salétrom előállításánál a városnak minden egyes lakója köteles volt részt venni, mert ezt a város létérdeke megkívánta. Aki ez alól magát kivonta, bírsággal rótták meg.

A nagykőrösi telep felszerelése — mint a feljegyzések bizonyítják — a török hódoltság idején igen kezdetleges volt. Első helyen említhető a salétromfűző vasüst, melyet „császár kazán“-jának is nevezték. Gyakran megesett, hogy az üst a folytonos használat következtében kilyukadt. Ilyenkor azt Budára vitték s helyette másikat hoztak.²⁾ Eszerint az üst nem a kőrösiek tulajdona, hanem a budai puskaporgyáré, melyet a kőrösiek csak használatra kaptak.

A felszerelésnek többi jelentősebb részei: a kisebb, nagyobb kádak, dézsák és teknők. De szerepelnek még vaslapátok, fejszék, vödörök és láncok, melyeknek a salétrom gyűjtésénél vették hasznukat. Állandóan szerepel még a timsó, mely az esetleg kilyukadt üstök forrasztására szolgált.

Nagykőrös salétromgyártására nézve 1682-ig vannak ada-

¹⁾ Gazdtört. Szemle. 1900. 237.

²⁾ U. o. 1900. 238.

taink. Az ezutáni regestrumok nem emlékeznek meg salétromszolgáltatásról. Talán ekkor a budai lőporgyár is megszűnt működni.

Cegléd salétromfőzéséről feljegyzések híján, mitsem tudunk,¹⁾ így meg kell elégednünk a ténnyel, hogy e korban ott is virágzott a salétromgyártás.

Szükség esetén, pl. háborús időkben, mikor a várbeliek nem juthattak tisztított salétromhoz, a várfalak mögött is folyt annak főzése. Erről tanuskodik az 1649-i tokajvári inventárium, hol „vaslábakkal ellátott salétrom eresztő kisdéd üstről“ van szó.²⁾

A lőpor feltalálásával s annak hadicélokra alkalmazásával korszakot alkotó mozzanat áll be: a *lőfegyvereknek* megszületése, mely nevezetes tény a megelőző kor hadrendszerét teljesen átalakítja. A nemesség ugyan erősen ragaszkodik előbbi lovagias harc módjához, bár maga is belátja ellentállóképességének elégtelen voltát. Visszavonul e lovagiatlan fegyvernem térhódítása elől s ezzel az ezen kornak oly jellegzetes vonása: a „zsoldosok“ rendszere születik meg.³⁾

A *tűzfegyvereknél* két főcsoportot különböztetünk meg: a nagyobb kaliberű fegyvereknek, az *ágyúnak* csoportját és a *kézifegyverekét*.

Mindkét csoport első alakjai nehézkesek s hadi céloknak alig feleltek meg. Ép ezen kezdetleges állapotuk miatt először Zrínyi sem karolja fel azokat, sőt ellenük emeli fel szavát, midőn a következőket mondja: „Némelyek az ágyúba vetik minden reménységeket, holott igen csalatkoznak abban . . .“ Mert, ha „a seregek előtt fognak állani, azokkal csak addig lőhetni, míg az ellenség elunja és reád jön, mert mihent kézre kell kelni a dolognak, mindjárt vissza kell az ágyúkat vontatni, ha penig visszavontatod, onnat hátul velek nem lőhetsz, mert a magad seregeit lövöd először . . .“ „Hogy ha oldalt akarod állítani ágyúdat, meglátod, hogy ott is haszontalan, mert az ellenség lovasokat küld rá és elveszi és talán a magad kárára forgatja . . .“⁴⁾

Előnyösebbnek tartja a gyors támadó előnyomulást,⁵⁾ mely taktikájával többször vezette győzelemre seregét.

¹⁾ Gazdtört. Szemle. 1900. 238.

²⁾ Lud. Akad. Közl. 1888. XV. 622.

³⁾ U. o. 1880. VII. 13.

⁴⁾ Zrínyi, Vitéz hadnagy (Centuriák). 345.

⁵⁾ U. o. (Aphorizmak.) 289.

Utóbb azonban Zrinyi az ágyú haszontalanságára vonatkozó felfogását azzal másítja meg, hogy a „Tábori kis tractá“-ban már tetemes számú löveget oszt be tervezett hadtestjeihez.¹⁾

1635-ben pedig I. Rákóczy György menti fel a brassói rézműveseket a 30-ad fizetése alól,²⁾ hogy ezáltal is előmozdítsa az ágyúk készítését.

A nagy kaliberű fegyverek első alakja a *mozsár* (mortier).³⁾ Eredetileg hatalmas méretek szerint készült. Azonban a XV. század folyamán ezen nagyságából vesztett.⁴⁾

Anyaga kezdetben kovácsolt vas, majd pedig réz,⁵⁾ később: 1520 körül már bronzból öntötték.⁶⁾

A mozsárágyúk lövege majd mindig gömb alakú kő.⁷⁾ Végző veszedelem idején vagdalt golyókkal, hegyes, apró vasszegekkel is töltötték, miáltal az ellenség sorai között nagy pusztítást vittek végbe.

A mozsárágyú kalibere a közönséges ágyúéval szemben nem volt meghatározva. Déva várában 1640-ben a két kapú között egy igen nagy szájú s karikával ellátott öreg mozsár és egy másfél arasznyi „mozsárka ágyú“-t találnak.⁸⁾ 1642-ben pedig a sárospataki vár egy 10 fontos és több kisebb kaliberű mozsárágyút tár a szemlélő elé.⁹⁾ Az 1649-i tokajvári inventárium is említ egy 9 fontosat, melyre a császár címere és 1514 évszám van vésve.¹⁰⁾

A nebojszai kastély ingóságai között 1660-ban két „szakállós mozsár ágyúcskát“¹¹⁾ is találnak, mely körülmény arra enged következtetni, hogy nemcsak a kézifegyverek csövére alkalmazták a szakállszerű horgocskát, hanem a kisebb kaliberű ágyúkéra is.

Az első tüzifegyver kétségtelenül a hatalmas kaliberű mozsár volt. Azonban ennek közvetlen követője a hátultöltő *ágyú*¹²⁾, mely csakhamar háttérbe szorította a hajtógépeket.

¹⁾ *Zrinyi*, Tábori kis tracta. 376.

²⁾ T. T. 1898. 724.

³⁾ *Bárczay*, A hadügy. fejl. II. 246.

⁴⁾ *Boheim*, Waffenkunde. 443.

⁵⁾ T. T. 1879. 155. 159. 160.

⁶⁾ *Boheim*, Waffenkunde. 17.

⁷⁾ T. T. 1879. 179.

⁸⁾ Nemz. Múz. Lev. Törzsanyag. 1640.

⁹⁾ T. T. 1879. 159.

¹⁰⁾ Lud. Akad. Közl. 1888. XV. 621.

¹¹⁾ *Radvánszky br.*, M. Cs. II. 335.

¹²⁾ *Demmin*, Kriegswaffen. 914.

Az ágyúnak részei: a cső s a közepén levő csapok, a fúrat, ennek kalibernek nevezett átmérője, a rajta lévő *delphin fogantyúk*, gomb alakban végződő hátsó része, továbbá az ágyú *ágyazata* és *talpa*.¹⁾

Az ágyú legjelentősebb része: a cső. Az első ágyúk csöveit nem fúrták, hanem úgy készítették, hogy kovácsolt vasrudakat egymáshoz forrasztva vaskarikákkal szilárd hengerré egyesítettek. Ezt az eljárást egy a XIV. század vége felé Gentben készített óriási löveg: a „*tolle Grete*“ bizonyítja, melynek hossza 5 méter, súlya 16.000 kgr., a hozzá való kőgolyó átmérője 64 cm., súlya pedig 340 kgr. volt.

Ez ágyúszörnynek csöve 32 drb. kovácsolt vasrúdból állott, melyeket 41 szorosán egymás mellé forrasztott abroncs foglalt össze.²⁾

De a XIV. század végén Németországban már öntött ágyúkkal is találkozunk.³⁾ Csöveik azonban mindkét végén nyitottak s csak tüzelés alkalmával zárták el a hátsó nyílást oly módon, hogy vashengert toltak beléje, mit a csövön keresztül dugott másik vasrúddal megerősítettek.⁴⁾

Az első ágyúk anyaga kovácsolt vas, illetőleg réz, de már a XIV. században bronz öntvények is fordulnak elő.⁵⁾

Kezdetben azzal kísérelték az ágyú erejét fokozni, hogy a lövedéket s így magának az ágyúnak ürméretét fokozatosan nagyobbították. Majd utóbb az ágyúcsövek gyakori megrepedése az eféle törekvések szertelenségeit a normális erő kifejtésre redukálták. — A XVI. században másképen igyekeztek tetézni az ágyúk horderejét. Ezuttal a csövet magát hosszabbították meg. De ezzel sem értek célt. Mert amint egy erős ágyúzás alkalmával a hosszú csőből egy darab lepattant, a puskaműves azonnal észrevette, hogy az ágyú hordképessége ez által csak inkább javult.⁶⁾ E tapasztalat arról győzte meg az illetékes hadiköröket, hogy az ágyúcső meghosszabbítása fordított arányban áll a hordképességgel.

A XV. század elején az ágyú csövet fatokba, az u. n. *agyba* illesztették s ezt az ágyúkerekkel együtt erősen megvasalták,

1) *Bárczay*, A hadügy fejl. II. 248.

2) Lud. Akad. Közl. 1876. III. 793.

3) *Boenheim*, Waffenkunde 433.

4) Lud. Akad. Közl. 1885. XII. 165.

5) *Boenheim*, Waffenkunde. 435. Lud. Akad. Közl. 1875. II. 213.

6) Lud. Akad. Közl. 1880. VII. 121. 123.

hogy a szállítással járó ütéseknél és rázkodásoknak ellentállhassanak.¹⁾

A gerendaszerű ágyúagy hátsó része ferdén támaszkodott a talajnak. A cső eleje pedig *bakkszerű állványon* feküdt. Az ágyúszervezetnek az előbbi része már első alakja a *talpfának*, az ú. n. *lafettának*²⁾, mit rendszerint szilfából német származású ácsok gyártottak.³⁾

1480-ban a Pont de l' Arche-i táborban feltalálták a franciák a kereken járó ágyútalpakat s az ágyúcsőnek merőleges síkban csapok körüli mozgását.⁴⁾ Mindkét mozzanat kiváló fontosságú tény a hadtörténelem keretében. Mert míg az ágyú tömegének kerekeken való visszagurulása a elsütéssel járó reakciót nagy mértékben csökkentette, addig a csapok alkalmazása lehetővé tette az ágyúcső irányítását.

Kalibernek az ágyúfurat átmérőjét nevezzük. A XVII. századi várfelszerelések a legkülönbözőbb kaliberű ágyúk egész sorozatát tárják elénk. A vasgolyók $\frac{3}{4}$ fonttól 40 fontig majd minden egységben szerepelnek. Pl. az 1649-i tokajvári inventárium 40, 25, 21, 16, 12, 8, 6, $3\frac{1}{2}$, $2\frac{1}{2}$, $1\frac{1}{2}$, 1 és $\frac{3}{4}$ fontos golyókat említ.⁵⁾ 1642-ben a sárospataki várban 3 drb. 30, 2 drb. 15, 9 drb. 10 és 2 drb. 8 fontos ágyút találnak.⁶⁾ 1640-ben pedig Déva várában a második kapún kívül egy 33 fontos „Basiliskus“ fekszik erősen megvasalt aggyal és kerekekkel.⁷⁾

A nagy kaliberű ágyúk közé tartozott a mozsárágyúhoz némileg hasonló *kartaun* (quartone).

Csőve rövid s furatának átmérője igen nagy.⁸⁾ Nem ritka a 40, sőt 48 fontos kaliberű kartaun. Csövének anyaga majd mindig bronz; a hozzá való lőpor pedig dúrván szemcsés.⁹⁾

A carthannak válfaja s kisebbített alakja a *félkarthann*. Ezen faltörő ágyúnak kalibere 18—20 fontos.¹⁰⁾

1) Lud. Akad. Közl. 1875. II. 213. U. o. 1888. XV. 616.

2) *Boheim*, Waffenkunde. 435.

3) Hadtört. Közl. 1888. 179.

4) *Bárczay*, A hadügy fejl. II. 261. *Demmin*, Kriegswaffen. 112.

5) Lud. Akad. Közl. 1888. XV. 621. 622.

6) T. T. 1879. 168.

7) Nemz. Múz. Lev. Törzsanyag. 1640.

8) *Demmin*, Kriegswaffen. 922.

9) *Boheim*, Waffenkunde. 17.

10) U. o. 17.

A *falcone* (falconetum,¹⁾ fancon, magyar falkony) tábori kisebb faltörő ágyú. Csövének hossza néha két méternél is több, súlya pedig 300—600 kgr.²⁾ Sokszor nevekkel látták el, mint azt az 1649-ben Tokaj várában felsorolt: sas és szőlő gerezd nevű falkonyok is igazolják.³⁾ Az itt szereplő falkonyok közül nevezetesebbek még: egy 8 fontos Báthory Boldizsár nevével és címerével; 5 fontos síma csövű Bocskay István nevével és címerével; 6 fontos Maurícus ágyúöntő nevével és 1597. évszámmal; 8 fontos Báthory István nevével és címerével és egy másik 8 fontos „Szőlő gerezdes“ nevű falkony, belevésve Maximiliánus neve és címere.⁴⁾

Déva várának 1640-i inventáriumja is megemlékszik egy nyolcadfél fontos és 6 singnyi hosszú falkonyról, melyet még Báthory Zsigmond öntetett.⁵⁾

A *falcone*-hoz hasonló, de kisebb kaliberű *falconette*-t (falconnean) egy ló is könnyű szerrel elhúzta.⁶⁾ Borsod-Szendrő várának 1634-i leltára két egyszerű s hét dupla falkonétát említ.⁷⁾

A *tarack* rövid csövű kis ostromágyú, melyből a sáncok belsejébe kő- vagy más lövedékeket, a XVI. századtól pedig gránátokat vetettek.⁸⁾ Készítették vasból és rézből egyaránt. A vasból készült tarackok általában kisebb kaliberűek, mint a rézből valók. Ennek oka bizonyára az ellentálló képesség között észlelhető differenciában rejlett. A réznek anyaga ugyanis sokkal szívósabb, mint a vasé. A tokajvári 1649-i inventárium pl. felsorol két vas tarackot, melyek egyike $\frac{3}{4}$ fontos, másika $\frac{1}{2}$ fontos. Ellenben a réztarackok $3\frac{1}{2}$, 3, $2\frac{1}{2}$ és 1 fontosak.⁹⁾ 1642-ben a sárospataki várban egy $\frac{1}{4}$, két $\frac{1}{2}$, egy $\frac{3}{4}$, két drb. 1 fontosat, egy $1\frac{1}{2}$, négy drb. 2, egy $2\frac{1}{2}$ és négy 3 fontosat találnak.¹⁰⁾

A taracknak tökéletesebb alakja a „*forgó tarack*“. Ez

1) T. T. 905. 154.

2) *Bárczay*, A hadügy fejl. II. 251.

3) Lud. Akad. Közl. 1888. XV. 616. 618.

4) U. o. 1888. XV. 616—618.

5) Nem Múz. Lev. Törzsanyag. 1640.

6) *Boheim*, Waffenkunde. 439.

7) Hadtört. Közl. 1888. 627.

8) *Bárczay*, A hadügy fejl. II. 250.

9) Lud. Akad. Közl. 1888. XV. 616—618.

10) T. T. 1879. 154—160.

annyiban szárnyalta túl saját faját, hogy csövét már irányítani lehetett, mely tulajdonsága hatalmas lépést jelentett e hadieszköz fejlődésében. 1639-ben a semptei várfelszerelések között egy fekete agyu aranyos és „egy más fekete agyu paraszt forgó tarack“ volt látható.¹⁾ Mindkettőnél a hasznos az izléssel, előkelő külső kiállítással párosul. A sárospataki várban 1642-ben hármat találnak a leltározók, melyek mindenike $\frac{1}{2}$ fontos.²⁾ 1658-ban a kassai fegyvertárban már csak egy „kerekén járó tarackot“ vesznek leltárba.³⁾

A *siska* vagy *szakállós ággú* kisebb kaliberű tarack. Csövét a tüzelésnél a földbe vert vasvillának támasztották, mit bizonyít Déva várának 1640-i inventáriumma, mely „két siska alá való vasvilláról tesz említést. Ugyancsak itt egy vasas agyu és vasatlan kerekű s tizenhatodfél arasznyi szakállós ágyút (*siska*) is találnak.⁴⁾

Nehézske, hatalmas kaliberű ostromágyú a *bombarda*. Főleg a tűzerek használták a várfalak összelövésére.⁵⁾ Elnevezése Olaszországból származik s a görög „βόμβος“ szóból vezethető le. A *bombarda* elnevezést megtartották úgy a franciák és spanyolok, mint az olaszok és németalföldiek.⁶⁾ E hadieszköz már Mátyás hadjáratainál fontos hivatást tölt be. Bombardjaiból kilőtt kőgolyók Hainburg kaputornyánál a falban most is láthatók.⁷⁾ Használata még a XVII. század folyamán is beigazolható.

Csőve egy elől, mint hátul nyitott s megtöltése hátulról történt.⁸⁾ Eleinte nélkülözte a lafettát s a pusztá cső közönséges gerendán nyugodott. Ily primitív körülmények között a tüzeléssel járó hátralökődését a mögötte földbe ástott fagerenda ellensúlyozta. Máskor meg magát a cső hátsó részét ásták a földbe.⁹⁾

A *bombarda* kisebbített s tökéletesebb alakja a rövid csövű *haubic*¹⁰⁾ vagy *haunitz*. Neve szláv eredetű, s az a közkeletű

1) U. o. 1905. 152.

2) U. o. 1879. 168.

3) U. o. 1890. 382.

4) Nemz. Múz. Lev. Törzsanyag. 1640.

5) Lud. Akad. Közl. 1879. VI. 41. 42.

6) *Boheim*, Waffenkunde. 432.

7) Lud. Akad. Közl. 1879. VI. 41. 42.

8) *Bárczay*, A hadügy fejl. II. 250.

9) *Boheim*, Waffenkunde. 434.

10) U. o. 436. *Demmin*, Kriegswaffen. 921.

felfogás, hogy a haufnitz először a hussiták seregében szerepelt. Ez az a fegyver, melyből egyszerre kevesebb kőgolyót nagyobb löbbiztonsággal röpítettek ki.¹⁾ A bodoki várban a legujabb korban két XVII. századi haubnicot (kartácslöveg) fedeztek fel, melyek mindenike $\frac{3}{4}$ rőf hosszúságu s az egyik még régi be-rozsdásodott golyóval van töltve.²⁾

Azon téves felfogás, hogy az ágyúcső hosszával egyenes arányban áll annak röpítőereje, eredményezte a hosszú, karsú és kigyóalaku *sugár-ágyút*, mely a németben Schlange; olaszban serpentina; spanyolban culebrina név alatt fordul elő.

Ezen ágyúfaj már 1400-ban jelent meg s kisebb alakjából ólomgolyókat lőttek. Egyébiránt minden nagyságban fordul elő. Legkisebb alakját egy ember könnyen kezelhette, sőt magával is hordhatta.

A sugár-ágyúk rendszeren vasból valók s abroncsokkal megerősítettek; csak a kézi sugár-ágyúkat öntötték a XV. századtól bronzból.³⁾

Elsőrangu régészünk s a Rákócyak híres történetírója, Thaly Kálmán a hetvenes években gr. Berényi Ferenc nyitrai megyei bodoki várkastélyában oklevélkutatást végezvén, véletlenül három ágyúcsőre bukkant a levéltár helyiségében. Ezek ketteje a már fentebb említett haubic, harmadika pedig 3—4 fontos sugár-tarack. Már diszítés és kidolgozás szempontjából is nagyobb figyelmet érdemelnek; ha pedig rajta az e korban oly ritkán előforduló magyar felírást szemléljük, e rendkívüli körülmény méltán örömmel tölthet el bennünket.

A sugártaracknak anyaga a legszebb csengésű bronz, hossza $\frac{5}{6}$ rőf, kalibere 3—4 fontos. A cső maga karsú s lombdíszítéssel ékesített. Tövénél látható a gr. Berényi-címer a következő körszallag felírással: KARANCS-BERÉNYI BERÉNYI GYGEORGY 1650. Az ágyú közepe táján pedig e verses jelmondat olvasható:

HOGY IIA ISTEN VELÜNK
KI LÉSZEN ELLENVNK?

A legalsó peremen az öntőmester neve és az öntési hely: ME FVN DIT BALTHASAR HEROLD IN PRESB.⁴⁾

¹⁾ *Boheim*, Waffenkunde. 436.

²⁾ Száz. 1874. 429.

³⁾ *Boheim*, Waffenkunde. 436.

⁴⁾ Száz. 1874. 428. 429.

1647-ben öntötték az 1694-ben Schneider János ágyúöntő-mesternél szereplő Rákóczy-féle „quartierschlangen“-t, melynek súlya 32 mázsa.¹⁾

E kornak egyik különlegessége az u. n. *szörnyágyú*. Ilyet használ Rákóczy György 1660-ban Nagyszében ostrománál, melyet vasalt szánon 80 pár ökör húzott. *Szalárdy* a nevezetes „Siralmas Króniká“-jában pontos leírását adja. Szerinte ezen nagy faltörő ágyú „hossza öt egész ölnyi, golyóbisa pedig, melyet vetne, ötven egész fontos; proportióját (kaliberét), vastagságát ehhez képest, aki ahhoz ért, ha nem látta is, megítélheti.“ Báthory Zsigmond, e koloszális ostromló eszköz értelmi szerzője a következő felírással őrizte meg az ágyú nevét az utókor számára: SVM LVPVS, ALPIVM NOMEN NE TEMNITO LECTOR: NATA EST AUSPICIIIS INCLYTA ROMA MEIS. FARKAS AZ ÉN NEVEM, KÉRLEK NE IRTÓZZ OLLY NÉVTŐL; MELLYRŐL VÖTT RÉGEN RÓMA IS EREDETET.

Sokáig hevert leszerelt állapotban Gyulafehérváron, mígnél Rákóczy György fejedelem mindenre kiterjedő gondoskodásával használható állapotba helyezvén, Fehérvár bástyáira vonatta. Itt állott sértetlenül II. Rákóczy György idejében is, míg a várat vad tatár hordák fel nem dúlták. E sok időt látott szörnyeteg végre oly módon csonkult meg, hogy az alája gyűjtött hatalmas máglya a gyűjtőlyuk melletti részt teljesen elolvasztotta. Szerepel ugyan még az 1660-i télen Szében várának ostrománál, Rákóczy azonban inkább „ijesztésül“, mint komoly támadó fegyverként állította fel Barcsay Ákos vára ellen. Ha alkalmazhatták is a faltörésre, még sem merték a tűzerek teljes mértékű löporral megtölteni.²⁾

Az ágyúnak egy kisebb nemét gályára helyezve, vízi támadásra is használták. Ilyenek lehettek azok a „*rész vizilövelők*“, melyekről Regécz várának 1650-i inventáriuma tesz említést.³⁾

Az ágyú löanyaga különböző volt. Készült kőből, de vasból és ólomból is.

A XV. század közepén az ágyúkat még kisebb-nagyobb körtormelékkal töltötték s csak később használták a vasgolyókat.

¹⁾ Arch. Ért. 1903. XXIII. 220.

²⁾ Száz. 1870. 416.

³⁾ Lud. Akad. Közl. 1892. XIX. 937.

Ezeket is kezdetben apró vasdarabokból kovácsolták össze s csak több évtized múltával öntötték formákba.¹⁾

Már az egykoru leltárak is külön ágyúhoz, tarackhoz és mozsárhoz való golyót különböztetnek meg. Déva várában 1640-ben siskához való vert golyóbist 315-öt, nyolc fontosat 470-et, harminchárom fontosat 327-et, hat fontosat 400-at, öt és nyolc fontosat 488-at, három fontosat 380-at, harmadfél fontosat 300-at, másfél fontosat 322-öt, négy és negyed fontosat 194-et, harminc fontosat 505-öt, muskatélyhoz való golyót 2500-at, két fontos golyóbist 69-et; összesen 6270-et találnak.²⁾

Szerepelnek még *lyukas*³⁾ és *vagdalt*⁴⁾ *golyóbisok*, az előbbieket átfürt voltuk miatt valószínűleg a golyószóró espignolnak szolgálták töltenyül, az utóbbiaknak pedig romboló hatása lehetett nagyobb a közönséges golyóénál.

Az ellenséges sátrak és egyéb építmények felgyújtására mozsár pattantyúkból *tüzes golyókat* is röpitettek.⁵⁾ Báthory István, ki tűzérégre oly nagy súlyt fektetett, ismét felújítja a XV. század óta ismert, de utóbb a használatból kiment tüzes golyókat.⁶⁾ Ilyen golyókat említ az 1649-i tokajvári inventárium, többek között 21 fontosakat, de kisebb súlyúakat is.⁷⁾ Továbbá Déva várának 1640-i leltára, mely öt darabról számol be.⁸⁾ Itt találnak még 2 drb. kis *láncos golyót* 2—2 golyóval. Ezt úgy kell elképzelni, hogy a golyóra forrasztott fülbe láncot akasztottak s a lánc másik végéhez egy ugyanolyan golyót erősítettek. A két golyót párhuzamosan felállított ágyúkból egyszerre lötték ki, melyek röpközben szétnyíltak s keresztbe fogták az ellenséget.

A tömör lövedékeken kívül voltak belül üres golyók, melyeket robbanóanyaggal töltöttek meg. Ezek kilóve és szilárd tárgyhöz ütődve felrobbantak s emberéletben igen nagy kárt tettek.

Ily üreges lövedék a *bomba*. Rendszerint lőporral töltötték meg s meggyújtott taplóval sütötték el. Sokszor azonban rövid, síma csövű s nagy kaliberű ágyúból — az úgynevezett „*bombaágyúból*“ —

¹⁾ *Boeheim*, Waffenkunde. 432. 440.

²⁾ Nemz. Múz. Lev. Törzsanyag. 1640.

³⁾ T. T. 1879. 155. 161.

⁴⁾ Lud. Akad. Közl. 1892. XIX. 936.

⁵⁾ T. T. 1879. 164. 165.

⁶⁾ *Czobor*, Magy. orsz. tört. eml. II. 350.

⁷⁾ Lud. Akad. Közl. 1888. XV. 622.

⁸⁾ Nemz. Múz. Lev. Törzsanyag. 1640.

röpitették az ellenség sorai közé.¹⁾ Némelyek azt állítják, hogy a bomba Hollandiából származik, valószínűbb azonban, hogy először Olaszországban jelent meg.²⁾

A *gránát* hasonlóképpen üres, belül robbanószerrel és könnyen gyújtható anyaggal töltött golyó. Egyik válfaja a *tüzes gránát*, mit az ostromlók főleg várak ostrománál használtak. Kemény János erdélyi fejedelem Szatmár várának 1637-i ostromlásánál tüzes gránátokat bocsát a várba, melyet „nem gyulaszthatta ugyan, mivel vala mesterségek az megoltásra . . .”³⁾

A gránát első fellépése a XVI. század második felére esik, de még a XVII. és XVIII. században is tesznek róla említést. — Kilövésére külön fegyver, az u. n. *gránát-ágyú* szolgált, melynek bronz csöve körülbelül 30 cm. hosszú. Furatának átmérője 6–7 cm. Agya, závárzata pedig a muskétáéhoz hasonló.⁴⁾

A *kartács* apró vasdarabokkal vagy apró golyókkal töltött lövedék, melyet nagyobb (25 fontos) kaliberű ágyúból lőttek. Az 1649-i tokajvári inventárium olyan kartácsokról emlékszik meg, melyek mindenike „600-nál több avagy kevesebb mosquater vasgolyó”-val van töltve. Az inventárium felsorol 25 és 12 fontos ágyúhoz és 3 fontos tarackhoz való kartácsokat.⁵⁾

Az ágyúkat és egyéb fegyvereket a *fegyver- és hadszer-tárakban*, vagy, mint e kor lajstromai nevezik: „cájgház”-akban (Zeighaus⁶⁾) a tüzmeisterek (Zaigwart) őrizték. Kötelesek voltak a fegyvertárt többször átvizsgálni és rendben tartani. De arról is kellett gondoskodniok, vajjon a szokott fogyasztási arány mellett elegendő lesz-e a lövőkészlet. Ez arányt pontos számításokkal tartották a rendes mederben.⁷⁾ Tulajdonképeni hivatásuk azonban az ágyúk kezelésére irányult.

A legrégebbi, tehát a legelső ágyúk hátultöltésre voltak berendezve. Megtöltésük nagy veszéllyel járt, mert a závárzat betolásakor keletkezett surlódás következtében a cső és a závárzat közé kerülő lőpor fellobbanása könnyen idézhetett elő katasztrófát. Így a tüzmeister élete minden töltésnél kockáztatva volt.

1) *Demmin*, Kriegswaffen. 922.

2) U. o. 111.

3) *Kemény* Önéletírása. 311.

4) *Boenheim*, Waffenkunde. 461. 462.

5) *Lud. Akad. Közl.* 1888. XV. 620.

6) U. o. 1888. XV. 614.

7) *Hadtört. Közl.* 1888. 427.

Ebből az időből származik a tűzéreknél sokáig divatozó szokás, hogy az ágyú elsütése mindig „az Isten nevében!” történt.¹⁾

A lőport többnyire rézből készült „kalán“-nal (kalány, kanál) töltötték az ágyúcsőbe és a „döröckölő-rúd“-dal verték le. A töltést pedig — mint azt az 1649-i tokajvári hadifelszerelés bizonyítja — *fenyőfa fojtással* szoritották össze.²⁾ — Az 1642-i sárospataki inventárium rézkalánt és döröckölő-rudat igen sokat említ.³⁾ Ugyanitt oly ágyúdöröckölő-rudakra is akadunk, melyeknek egyik vége tisztító pamacs.⁴⁾

Az ágyú elsütését a pattantyúsok oly módon végezték, hogy a gyújtólyukba égő parazsat helyeztek.⁵⁾ Később a gyújtópálcára csavart égő kanóccal, majd pedig izzó vasrudacskákkal gyújtották meg a gyújtólyukba öntött puskaport, mely fellobbanásával közvetlenül hatott a cső belsejében lévő lövedékre.⁶⁾ A tűzmester posztójának megvédésére a lövegállvány homlokzatát vértlemezekkel erősítették meg. Súlyos veszély idején pedig a tűzmester a cső alatt az állvány alsó részében elhelyezett dárdával, vagy nyárs alakú dzsidával védte a löveget az ellenséges támadással szemben.⁷⁾

Hosszabb tüzelés után az ágyúcső belső üregét korom vonta be, mely a hordképességet csökkentette. Ezen korom kiürítésére szolgált a botra tűzött *nemez pamacs*, vagy a bozontos gömbben végződő *penete*.⁸⁾ Az 1642-i sárospataki leltár 100 drb. ágyútisztító vasat említ,⁹⁾ mely mennyiségből az ágyúállomány nagyságára is következtethetünk.

Az ágyú felszereléséhez tartoztak még: az *emelőtőke* vagy *hébér*,¹⁰⁾ *kapa*,¹¹⁾ *vasvilla*,¹²⁾ továbbá a vasból, vagy rézből öntött *emelőcsiga*¹³⁾ és a *bakk*. 1639-ben a semptei várban 3 ágyúvonó

¹⁾ Lud. Akad. Közl. 1885. XII. 165.

²⁾ U. o. 1888. XV. 625.

³⁾ T. T. 1879. 155. 169.

⁴⁾ U. o. 1879. 168.

⁵⁾ *Denmin*, Kriegswaffen. 110.

⁶⁾ *Boenheim*, Waffenkunde. 443. T. T. 1879. 163.

⁷⁾ Lud. Akad. Közl. 1875. II. 210.

⁸⁾ *Boenheim*, Waffenkunde. 488. Lud. Akad. Közl. 1888. XV. 616. 623.

⁹⁾ T. T. 1879. 169.

¹⁰⁾ U. o. 1905. 152. 155. Lud. Akad. Közl. 1888. XV. 620.

¹¹⁾ Lud. Akad. Közl. 1888. XV. 622.

¹²⁾ T. T. 1905. 153.

¹³⁾ U. o. 1905. 152.

vascsigát s „egy ágyúhoz való vasas facsigát“,¹⁾ 1640-ben Déva várában pedig két „ágyúhoz való bakk“-ot²⁾ találunk, melyek még a régi kezdetlegesebb szerkezetű ágyúknak szolgáltak támasztékul.

A régibb korból való ágyúcsövek, ellentétben a mai praktikus felfogással, igen díszesek valának. Rákóczy György erdélyi fejedelemnek gondossága még a díszítési formát is megszabta. Debreczeni ágyúöntőmester egy alkalommal azt írja a fejedelemnek, hogy az ágyúkra való madár-formákat már beküldötte.³⁾

Az ágyúkat legtöbbször családi címerekkel s jámbor tartalmu jelmondatokkal díszítették. Gyakori a különböző állat — rendszeren delphin — formára készített fogantyúdísz, mely alakzat a Rákóczy-kor jellegzetes sajátja. A sárospataki fegyverálmányban sok olyan ágyú van, mely I. Rákóczy György fejedelem nevével és címerével van ellátva. S ez a megkülönböztetés speciális ismertető jele az I. Rákóczy György által készített ágyúknak. Ugyanitt olyan ágyúkat is találunk, melyek magukon a medve, fészület, kétfejű sas, avagy a gyík (gyék) alakját viselték.⁴⁾

Az *ágyúk felirata* rendszerint latin, ritkábban német. 1642-ben Sárospatakon, a Rákóczyak ősi fészkeben szereplő „Bebek“ ágyú német felírása a következő: „Ein Falck bin ich, Vorn Bebek dine ich; wo mann mich hinweht, da bin ich beent.“⁵⁾

Értékes hadtörténelmi emlék karancsberényi Berényi György bodoki vári teljesen egyenlő két kis bronz ágyúja. A csőnek hossza 143, átmérője 15, kalibere 5 $\frac{1}{2}$ cm. Mint a méretekből láthatjuk, kisebb kaliberű ágyúval van dolgunk. De annál becesebb ornamentika és felírás szempontjából. — Az ágyú teste két füllel van ellátva. A nyílás és a fül között a Berényiek családi címere látható, melynek részei: egy kimetszett torna-pajzsban koronás hármashalom a koronából kinövő mókussal; fölötte hatágu csillag. A címerpajzs fölött szallagszerűen a következők állanak: „16 · KARANCS : BERÉNYI · BERÉNYI · GYÖRGY · 50.“ A fül és az ágyú töve között négy sorban négyszögű keretben:

1) T. T. 1905. 152.

2) Nemz. Múz. Levél. Törzsanyag. 1640.

3) Hadtört. Közl. 1888. 179.

4) T. T. 1879. 158.

5) U. o. 1879. 160.

„HOGY HA ISTEN
VELÜNK
KI LESZEN ELLE
NÜNK.“

Legalul egy sorban: „ME : FUDIT : BALTHAZAR HEROLD
IN PRESBURG.“ Közepén lévő két fogantyú acantus levelekkel
stilizált szörnyeteget ábrázol. S felső, középső és alsó pántja
nygancsak acantus levelekkel gyűrűszerűen van díszítve.¹⁾

A bécsi cs. és kir. arzenal fegyvergyűjteményében őrzik
Eszterházy Miklós nádor két ágyúját, melyeknek egyike 3 méter
hosszú és 25 mázsa súlyu. Díszítése: delphineket ábrázoló fogan-
tyúk s a család címere. Felirata:

„COMES
NIKOLAVS
ESZTER
HASI DE GALANTTA REG
NI HVNG PALATINVS F. F.,“ azután:
„JACOB SCHVLTEIS GOS
MICH IN WIEN 1630.“²⁾

A másik ágyú szintén 1630-ban Bécsben Schultes Jakab
öntödéjében készült. Felirata a következő:

„COMES ·
NICOLAVS ·
ESZTER · HASI · DE
GALANTA · REGNI
HUNG · PALATINUS · F. F.“

A felirat alatt a családi címer³⁾ helyezkedik el, mely után a kö-
vetkező sor áll: „Jacob Schultes gos mich in Wien 1630.“ —
Az ágyú maga 2500 font, lövedéke 6 font.⁴⁾

Ugyanitt található ipolykéri gróf Kéri János koronaőrnek
1658-ból származó ágyúja. A delphin fogantyúk alatt félkör-
alakuan kidomborodó rojtos szélű szallagon a következő felírás
olvasható:

1) Található a Magy. Nemz. Múz. Régiségtárában.

2) Hadtört. Közl. 1893. 390.

3) Koronán álló sasszárnyu oroszlán karmai között három szál virágot
tartva.

4) Lud. Akad. Közl. 1886. XIII. 243.

„COMES IOANNES KÉRI DE IPOLKÉR EQUES AU: RATUS
SACRAE CESAREAE REGIEQUE MAIE: STATIS CONS ·
COM · AC SACRAE REGNI HUNGARIAE CORONAE CONSER-
VATOR · 1658 ·

Ez alatt van a nagy címer: (kígyótól körülfont fatörzsön holló, szuronnal, mellette nagy csillag). Az ágyúcső elejére nagy pihenő sas van öntve.¹⁾

Felirat szempontjából nevezetesek azok az ágyúk, melyeket a leltározók 1642-ben a sárospataki vár ingóságai között találtak. Majd valamennyi ágyún rajta van I. Rákóczy György erdélyi fejedelem címere és neve s a következő — refrainszerűen ismétlődő — sor: „Non est volentis neque currentis, sed miserentis Dei.“²⁾ Egyébiránt felírása a következő rendben jelenik meg: először a psalmusból idéz, majd megnevezi önmagát, rendeltetését, készülési helyét és idejét.

Egy „Sárkány“ nevezetű ágyún a következők állanak:

„Psal. 28. Jehova robur meum et scutum meum, cui confidite animo meo adjuvor.

Principis auspicio celsi gero signa Draconis

Cujus Jova juvans hostibus hostis ero.

Fusus sum Sárospatachini anno MDCXXXIII.“³⁾

A „Gyék“ nevű tarack felírása pedig így hangzik:

„Spectabilis magnificus dominus Georgius Rákóczi de Felső-Vadász jussit me fieri anno salutis 1620.“⁴⁾

Egy másik ágyú felírása:

„Psal. 56. Tunc revertentur inimici mei retrorsum qua die clamabo, hoc scio Deum affore mihi.

Ut somniliacis crocodilus terror in ovis principis hostes,
sic terreo nempe mei. Fabrefactus sum Sárospatachini
anno MDCXXXIII.“⁵⁾

Érdekes a következő felírás is:

„Maximilianus II electus Romanus imperator Germaniae;
Hungariae, Bohemiae etc. rex; archidux Austriae me fieri jussit
anno MDLVI.“⁶⁾

¹⁾ Lud. Akad. Közl. 1886. XIII. 244.

²⁾ T. T. 1879. 155.

³⁾ U. o. 1879. 155.

⁴⁾ U. o. 1879. 154.

⁵⁾ U. o. 1879. 155.

⁶⁾ U. o. 1879. 157.

Zrinyi Miklósnak, a költőnek és hadvezérnek 1646-ból származó négy fontos ércágyúja urának jelszavával: „Bona sors, nihil aliud“ szerepel.¹⁾ S Munkács várának 1688-i leltára több ágyút említ Ditrichstein bíboros nevével és 1642., illetőleg 1634. évszámmal.²⁾

Érdekes momentum, hogy az ágyúkat már a legrégebb időtől nevekkkel látták el s valósággal megszemélyesítették, amennyiben csak nevükön említették. Nevüket minden esetben a reájuk öntött, vagy véssett állati, mythologiai alakok, avagy az ókori történelemből vett példák után kapták, a sugárágyúk közül pedig a nagyobbakat hullókról s a kisebbeket madarokról nevezték.³⁾ Ily elnevezések: „Oroszlán“, „Pelikán“, „Sas“, „Fülemile“, „Ló“, „Aquila“, „Fortuna“, „Auditus“, „Visus“, „Tactus“, „Odoratus“, „Gustas“, „Hircus“, „Marcus Curtius“, „Barát“, „Kis-Baba“, „Angyal“,⁴⁾ „Unicornis“, „Hajdú“, „Szarvas“, „Bukó ágyúja“ stb.⁵⁾

Gazdag sorozatát találjuk ily elnevezéseknek az 1642-i sárospataki inventáriumban. Ott is előfordul a már fentebb említett: „Fülemile“ elnevezés, de újabb nevekkel is találkozunk, minők pl. a „Krokodilus“, „Sárkány“, „Rigó“, „Fogoly madár“, „Szarka“, „Szajkó“, „Galamb“, „Veréb“, „Pók“, „Szarvas“, „Gyék“ (Gyik), „Sólyom“, „Gerlice“, „Pacsirta“, „Fecske“, „Basiliskus“ és „Bebek“ elnevezések.⁶⁾

Az *ágyúk szállítása* a legfontosabb hadműveletek közé tartozott. Mint jelentős hadieszköz igen sokszor ez döntötte el a háború sorsát, miért is minden hadviselő félnek különös érdekében állott annak lehető leggyorsabb szállítása. Míg az ágyúk könnyebbek valának, szállításuk egyszerű málhás szekereken gyalogosok által történt;⁷⁾ későbbi kialakulása folytán már külön e célra gyártott szekereken lovak, avagy ökrök vontatták. A kisebb ágyúk és tarackok vontatására vastag kötelek⁸⁾ szolgáltak, azonban a nagyobb ostromágyúkat horgokkal⁹⁾ ellátott erős

1) Száz. 1870. 417.

2) Hadtört. Közl. 1888. 627.

3) Száz. 1908. 141.

4) Lud. Akad. Közl. 1888. XV. 615.

5) T. T. 1905. 155.

6) U. o. 1879. 155–159.

7) *Bárczay*, A hadügy fejl. II. 257. Lud. Akad. Közl. 1875. II. 240.

8) Lud. Akad. Közl. 1888. XV. 618. T. T. 1879. 165.

9) T. T. 1905. 153.

vasláncokkal húzták.¹⁾ Az 1649-i tokajvári inventárium 12 ágyú hoz való láncról is tesz említést.

Az ágyúszekér kerekeit, tengelyét, agyát rendszerint vasból készítették, illetőleg erősen megvasalták, hogy az ágyú szállításával járó heves rázkódtatást minden baj nélkül elviselhessék. Kisebb tarackokat azonban sokszor vaszatlan szekereken vontatták.²⁾ A sárospataki fegyvertár 1642-ben mindennemű ágyúszekeret nagy számmal tart raktáron,³⁾ hogy szükség esetén közülök a legmegfelelőbbeket kiválaszthassák.

A XVII. század folyamán hazánk több részében nagy virágzásnak indult az *ágyúöntés*. Különösen I. Rákóczy György fordított kiváló figyelmet az ágyúöntő-műhelyekre. Alig volt vár Felsőmagyarországon s az erdélyi területeken, melyek a fejedelem ágyúöntődéjéből kikerült ágyúkkal ne lettek volna felszerelve.

A nevezetesebb ágyúöntő-műhelyek mesterei rendszerint az ágyú- és harangöntők közös céhéhez csatlakoztak. Ime szolgáljon néhány adat a XVII. századi ágyú- és harangöntők céhének életéből, hogy lássuk, mennyire elterjedt iparág volt ez minálunk a Rákóczyak idejében.

A nevezetesebb céhmesterek közül 1632-ből András mestert, majd 1634-ből Kristófot ismerjük „ein Giesser in Giesshaus“ megjegyzéssel; 1636-ből Jánost, aki nőül vette Schnaider Fülöp özvegyét; 1642-ből Brandenburgi Lőrincet, 1652-ből Hämerle Pált és Eiders Hermant. 1649-ben Pattantyús Margit szerepel, aki büxenmeisternek az özvegye. Érdekes az 1650-i adat, mely szerint Kassa város hatósága „Ö Felsőége ágyúöntő házánál levő ágyúöntéshez tartozó holmi épületeket lerontott,“ mivel a bázat a város sajátjának tekintette s mint ilyet I. Rákóczy György fejedelemtől is követelt.⁴⁾

I. Rákóczy György fejedelemnek még két nagyobb ágyúöntőműhelye volt: Patakon és Fejérváron. Mindkét gyárnak multjából sok érdekes mozzanatot tudhatunk meg Rákóczy levelezéseiből, mit magyarországi javainak igazgatójával: Debreczeni Tamással, Mikes Mihállyal s tűzérparancsnokával: Maxell Bertalannal folytatott.

¹⁾ T. T. 1905. 152. Lud. Akad. Közl. 1888. XV. 621.

²⁾ U. o. 1879. 167. U. o. 1905. 155.

³⁾ U. o. 1879. 167.

⁴⁾ Arch. Ért. 1903. XXIII. 219. 220.

Debreczeni 1646. évi március 16-án a fejedelemnek többek között a következőket írja: „Az ágyúöntő felől Görgey Jób által bőven izentem Nagyságodnak . . .“ Rákóczy erre március 26-án kelt levelében csak ennyit jegyzett meg: „ . . . annak az ágyúöntőnek cigány embernek kell lenni.“ Uglátszik nem volt a fejedelem vele megelégedve, mert Mikes Mihályt azzal bízta meg, hogy hozzon neki külföldről jó ágyúöntőket. Mikes híven eljár küldetésében, mint azt Rákóczynak Székelyhidon május 6-án kelt levele igazolja, melyben Debreczenit a következőkről értesít: „Mikes Mihály az elmúlt este juttatott hozzánk, ki úgy informál, igen jó ágyúöntő legényt is hozott.“ Ugyane levelében folytatja: „Talán ugyan nem ártana Kegyelmednek egy jó industriosus embert csak arra rendelni, kiszolgáltatna idejében minden eszközöket kézben az ágyúöntőnek és lenne őstön is mellette . . .“

De mielőtt átvette volna az ujonnan érkezett ágyúöntő a hivatalát, a régivel merültek fel differenciák. Erre nézve Váradról május 22-én a következőket írja a fejedelem: „Az ágyúöntőkkel való számadást látjuk s azt is értjük, hat forintot emleget, hogy ígérték volna neki Basa István; ki hazugsági, mi többet annál nem is akarunk adni. Restantiájáról contentálni kell s kezdjen az öregekhez.“ — Az új ágyúöntőt részegeskedése miatt Debreczeni el akarja bocsátani, de a fejedelem ezt megakadályozza: „Noha részeges az ágyúöntő, restes munkás is, de mind jó mesternek mondják, kik látták munkáját. Conveniálni kell vele, mostani fizetésére megmarasztani . . .“¹⁾

Nevezetesebb ágyúöntők e korból: Hanz Arfegizer, a szebeni Georgius Saltzenbergens, Balcer Ragat, Andreas Illenfolt, Dobó Ferenc²⁾ s a XVII. század elején a kassai ágyúöntőházban működő Wening János Tamás, ki 1631. évszámmal a Szent-Erzsébet dóm északi melléktornyának egy kisebb harangját is öntötte.³⁾

Mint a fentebbiekből láthatjuk, az ágyúöntő-mesterek jó része idegenből szakadt mihozzánk. E hanyagság miatt egy röp-iratában erősen kél ki Comen a magyarság ellen. „Bár vitéz katonák — úgymond — még sem törődnek a haditudományokkal. Idegen mérnökök szerelik fel a várakat, a felszerelési eszközöket

¹⁾ Hadtört. Közl. 1888. 179. 180.

²⁾ T. T. 1879. 154—160.

³⁾ Arch. Ért. 1895. XV. 239.

külföldről hozatják, sőt még a hadvezetőségi elem is külföldről kerül ki.“ Súlyos hibául rója fel ezt a magyaroknak, de talál enyhítő körülményeket is, melyek némileg megmagyarázzák e hanyagságot. „Mert íme három részre szakadt az ország. Egyik része a török iga alatt görnyed, a nyugati magyarság királya az országon kívül lakik, kinek minden egyéb célja, mint a magyar faj erősítése. Így a harmadik rész teljesen magára van hagyatva s árvaságát önfentartási küzdelme is súlyosbbitja.“

Ekép vélekedik Comen. — Bár igen sok igazat mond, mégis téved abban a felfogásában, hogy az idegen hadvezetőség, idegen mérnökök alkalmazása hátrányunkra volna. Mert már csak nyereség reánk nézve, ha kiváló elmék, gondolkodó férfiak munkásságuk gyümölcsét a mi öllünkbe rázzák. Ha hosszas tapasztalatukat a mi előnyünkre fordítják.

Erdély — mondhatni — nagy hasznát vette az idegen elemeknek. I. Rákóczy György fejedelem pattantyúsága és állandó hadseregének egy része belőlük alakult ki. Várainak, fegyvertárainak jobb karba helyezését is ők teljesítették. Vezetésüket azonban polgári tisztartóira bízta s az ellenőrzési jogot magának tartá fenn.¹⁾

Bár Comen azzal vádolja a magyarokat, hogy a hadieszközöket, így az ágyúkat is külföldről hozatják, mégis számos adat bizonyítja minálunk a XVII. századi ágyúöntés erős fellendülését. 1647-ben — Rákóczynak május 17-én Fogarason kelt levele szerint — Patakon falkonétokat öntenek.²⁾ Ugyanebben az esztendőben Fehérváron 24 fontos ágyúkat és 10, 8, 6 fontos tarackokat készítenek; s a munka igen serényen folyhatott, mert három hét alatt 33 tarackot öntöttek.³⁾ Ágyúiparáról nevezetességre emelkedett Nagy-Szeben⁴⁾ és Komárom. Ez utóbbiról Draskovics János nádornak 1648. évben kelt utasításából nyerünk értesítést, amidőn ráír Győr megyére, hogy „a hiányos és repedt ágyúkat a komáromi öntődébe küldjék kiigazítás végett.“ Erre azonban a megyei eredeti jegyzőkönyvek tanúsága szerint nincs szükség, mert azok teljesen ép állapotban vannak.⁵⁾

¹⁾ Hadtört. Közl. 1888. 185.

²⁾ U. o. 1888. 182.

³⁾ U. o. 1888. 182.

⁴⁾ T. T. 1879. 155.

⁵⁾ Győri Tört. és Rég. Füzt. II. 96.

Jeles ágyúöntő telep Bécs, hol különösen Schulteis Jakab és Heroldt Balthasar mesterek emelkednek hírnévre.¹⁾

I. Rákóczy Györgynek azon utasításaiból, melyeket Debreczeni Tamásnak és Maxell Bertalannak ad, kihüvelyezhetjük az *ágyúöntés* egész lefolyását.

Legelőször az ágyúformát készítették el, hová a csepfolyós állapotban lévő rézmassát öntötték. Mint Rákóczy Maxellnek írja: „Az ágyúöntőnek adjon tanulságot, hogy mindeniket (t. i. tarackot) azelőtt megöntött forma szerént öntse s csinálja menél hamarébb az formágot és mihentest hat forma elkészül lenne, azt mindjárt öntené s meg mások formája csinálásához kezdené és így hatot-hatot öntene meg . . .“²⁾

Az ágyú anyagát külön e célra épített kemencében olvasztották, melynek berendezésére a fejedelem következő sorai vetnek világot: „Az ágyúöntőnek méltó addig meg nem fizetni, míg eddig való munkájáról számot nem vettünk véle s állandó és jóságát is az próbák meg nem mutatják öntött lövészerszámoknak; jó, hogy az rezet kemence kára nélkül veheti ki. Az való dolog az kemence fenekének oly harántékosnak kell lenni, hogy minden réz kijöjjön belőle; az itt benn való, úgy is vagon, meg kell azt is úgy csinálni, sőt az fejjérvári ágyúöntő kemencéjének az fenéke éppen öblösen vagon, csinálván az közepe penig annyira meg van alább szélesítve, hogy az hol az rezet kibocsátja, épen minden réz kimegyen rajta; ez is egyik mesteriség az ilyen kemence csinálásában, hogy ezt jól tudja intézni és megcsinálni, Antoni soha nem bírta ennek csinálását másra, vagon három esztendeje, hogy az fenekét újon megcsinálták.“

Miután a csepfolyós ércömeget az előre megkészített ágyúcső-formákba öntötték, azt addig hűtötték, míg meg nem szilárdult. Ezután a már kész csövet a formából kivették, a rá tapadt sallaktól reszelőkkel megtisztították és megfűrták.

Az ágyúcső ellenálló erejének s állandóságának kipróbálása vízzel és porral történt. Ha a próbát sikeresen kiállotta, szilfából készült ágyakra helyezték s átadták rendeltetésének.³⁾

Megjegyzendő, hogy az első ágyúkat mag körül öntötték s csak a későbbi időben fűrták ki az öntött cső belsejét.⁴⁾

1) Hadtört. Közl. 1893. 390.

2) U. o. 1888. 182.

3) U. o. 1888. 178. 182.

4) *Bárczay*, A hadügy fejl. II. 249.

Az *ágyú-* és *tarackgolyókat* vasból, rézből vagy kőből készült *golyóöntő-mintákba vaskalánokkal* öntötték. Ilyen vaskalánról és golyóformáról emlékszik meg az 1649-i tokajvári inventárium.¹⁾

A kisebb kaliberű ágyúcsövek többszörös összetételéből keletkezett a *seregbontó ágyú* vagy „*orgonalöveg*,” mely utóbbi elnevezését csőrendszerének orgonasípszerű elrendezéséről kapta.²⁾ „Halálorgoná“-jának is nevezték, mit Veigel a következő költői sorokkal magyaráz:

„Ott harminchárom sípu orgona szól,
Melynek hangzajára a halál táncol.“³⁾

E fegyvernem feltalálási ideje a XIV. századra esik. Tehát azon időszakra, midőn a tüzfegyverek első korukat élik.

Olyformán szerkesztették, hogy a szekéren vagy hordható állványon elhelyezett kisebb kaliberű ágyúcsövek egy központi csőtől jobbra és balra fokozatosan kibebdtek. A XIV. század elején egy kétkerekű szekérré egymás mellé csupán 2—4 csövet helyeztek; később mindig több csövet alkalmaztak s ez által az ellenséget a fokozatos golyózáppal határozottabban tartóztatták fel. Azon célból, hogy a csőrendszerekkel sok helyet el ne foglaljanak és az ellentálló képességet mégis fokozzák, a csősorokat egymásföle is rakták. Miksa császár hadszertárában 1505-ben Glockenthon Miklós oly orgonalöveget talál, melynek 40 csöve egymáshoz illesztve egymásfelett 5 sorban, minden sorban 8 csővel, magas kerekű tábori lövegtalpon nyugszik.⁴⁾

1639-ben a semptei várban 2 drb. 18—18 csövű, vörös festékkal festett seregbontó szerepel az egykoru leltárban.⁵⁾ A dévai várban pedig 1640-ben két drb. nyolc-nyolc csövűt irnak össze.⁶⁾ Az 1642-i sárospataki inventárium is említ két seregbontót, egyike 11, másika 5 csövű.⁷⁾ 1650-ben pedig a regéci várban egy 5 csövű és tíz 4 csövű szakállas orgonalöveget találnak.⁸⁾

A golyószórók közé sorolhatjuk még az *espignolt*. Külsőleg hasonlít az orgonalöveghez; t. i. mindkettőnél egy, illetőleg több

¹⁾ Lud. Akad. Közl. 1888. XV. 620.

²⁾ *Boheim*, Waffenkunde. 437.

³⁾ Lud. Akad. Közl. 1875. II. 209.

⁴⁾ U. o. 1875. II. 210. 211.

⁵⁾ T. T. 1905. 154.

⁶⁾ Nemz. Múz. Levl. Törzsanyag. 1640.

⁷⁾ T. T. 1879. 155. 160.

⁸⁾ Lud. Akad. Közl. 1892. XIX. 937.

cső különböztethető meg. Lényegileg azonban nagy a közöttük észlelhető különbség. Mert míg az orgonalöveg egyes csöveit csak egy töltéssel töltötték, addig az espignolának minden egyes csövébe annyi töltényt szorítottak, amennyi csak beléje fért. Eszerint az espignol is rövid időközökben több lövedéket szórt ki magából. Elsülése gyújtókészülékkel, vagy a cső torkolatán alkalmazott gyúkupakos csappantyú zárral történt. S a gyújtókészülék tüzének átszármaztatása a központilag átfúrt és fúrat-tengelyeikkel egy irányban helyezett ólomgolyók üregein keresztül eszközöltetett. A tűz az egyik golyótól a másikig körülbelül 12 másodperc alatt jutott el; így a lövegek is 12 másodpercenként feltartóztathatatlannul röpültek ki.

Feltalálásának ideje a XV. század első felére esik. Midőn a törökök 1438-ban Nándorfehérvárt ostromolták, oly espignolokat használtak, melyek csövenként 5—10 golyót röpítettek ki egymásután.

Szállítására egy ló is elég volt. Kezelése azonban négy embert igényelt. Közülök ugyanis egyik a lovat vezeti, a másik az espignolt egy fogantyúnál tartja, harmadik irányoz, negyedik pedig az elsütést végzi.¹⁾

II. A tüzi fegyvereknek másik nagyobb csoportját a *kis kaliberű-* vagy *kézifegyverek* alkotják. Első szereplésük a XV. század közepére esik. Használtak azelőtt is fegyvereket, de azok csak arra szolgáltak, hogy velük az ostromolt helyre tüzet vessenek vagy az ostromló eszközöket felgyűjtsák.²⁾

Az impört, melyet a külföld részéről a kézfegyvereknél tapasztalhatunk, igen sok oldalú. Mert nemcsak a törökök árasztanak el bennünket puskakészítményeikkel, hanem a franciák is. S ezért a pusokák külseje és faja nagyon változatos.

Az első puska pusztán csőből állott, melynek karikás végét a harcos a mellpáncélon levő horogba akasztotta, elejét pedig villaszerű állványra támasztotta.³⁾ Lőbiztonsága azonban még kétes volt, mert a harcosnak egyrészt figyelnie kellett a kanócra, avagy a tüzes taplóra, melyet pusztán kézzel vitt a gyújtólyukhoz, másrészt pedig a cél felé igazított puskacsőre. Ezen a bajon segített a *kanócos závarzat*. E szerkezetnél az alsó emelőkar

¹⁾ Lud. Akad. Közl. 1875. II. 255. 257.

²⁾ *Demmün*, Kriegswaffen. 106.

³⁾ *Bárczay*, A hadügy fejl. II. 234. 235.

megnyomásakor a felső kar lecsapódott, miáltal a felső karra tűzött égő kanóc a puskaporos serpenyőbe esett.¹⁾ Az alsó emelőkar tehát — mint működéséből észrevehetjük — első nyoma a ravasznak, a felső pedig a kakasnak.

1515-ben Nürnbergben találták fel a puskaszerkezet tökéletesebb alakját: a *német kerekcsaló závarzatot*.²⁾ Főalkotórésze egy többszörösen rovátkolt s a középén áthaladó tengellyel a závarzatlaphoz erősített lapos kerék, mely felső szélével a serpenyőbe ért. A kereket a hozzávaló kulccsal húzták fel, miáltal a kovával ellátott kakas felemelkedett, majd hirtelen visszacsavarodott. A kova a portartó acél pereméhez surlódván, szikrát csalt ki, mely a gyújtóanyagot lánggra lobbantotta. Azon körülmény, hogy esős időben a gyújtópor nedvessé s így használhatatlanná vált, eredményezte a tolócsészének alkalmazását, mit még a kerekcsaló závarzatu puskáknál is megtartottak.³⁾ Gyakran megtörtént, hogy a puska csütörtököt mondott s épen ez az oka annak, hogy a kanócos puskák a kovással párhuzamban egészen a XVII. századig használatban maradtak.⁴⁾

A kerekcsaló puskát inkább a lovasok karolták fel, míg a kanócos puska a gyalogosok fegyvere maradt.⁵⁾

1640 körül Franciaországban a csapódó kakassal ellátott *francia závarzatot* találták fel s ezt nálunk a kerekcsaló szemben vágósszerkezetnek nevezték. Itt a kakas feje egy odaerősített kova, mely a lecsapódás alkalmával az acél serpenyő lapra ütődik, minek következtében a kipattanó szikrák a serpenyőben lévő puskaport felrobbantották.⁶⁾

A puskacsövek öntése a XIV. századdal kezdődik. Első alakjuk még rövid, mivel a cső fűrésát ekkor még nem ismerték. Ezért a csövek öntése mindig a belső üreg meghagyásával, tehát mag körül történt. De a találékony emberi elme nem maradt sokáig vesztég és csakhamar reájött a puskacsövek fűrésására. Spanyolországban és Olaszországban pl. már a XVI. század elején tudnak fűrésövekről.⁷⁾

1) *Boheim*, Waffenkunde. 448.

2) *Demmin*, Kriegswaffen. 123. 917.

3) *Boheim*, Waffenkunde. 474.

4) *Bárczay*, A hadügy fejl. II. 239.

5) *Boheim*, Waffenkunde. 452.

6) *Bárczay*, A hadügy fejl. II. 239.

7) *Boheim*, Waffenkunde. 469.

A XVI. század folyamán már vont-, vagy huzagos csövű fegyverek lépnek fel, mely módosítás az egyszerűen fűrt csövű puskák röptőerejét jóval felülmulatta. A huzagok eleinte egyenesen haladtak, később, 1560 körül spirálisan futották körül a cső üregét.¹⁾

A puskák találó képességét tetemesen javította az *irányzó légy* alkalmazása, mely a XV. század második felében jön alkalmazásba.²⁾

Külsejük s szerkezetük szerint a puskáknak több *faját* különböztetjük meg.

Első alakjuk a XV. század hatvanas éveiben konstruált s szakállszerű nyulvánnyal ellátott *szakállas puska*. Nyulványának alkalmazása a praktikus élet szülötte. T. i. a kezdetlegesebb előállítású fegyvernek hátsó részére karika volt függesztve, mit a harcosszíjjal a melléhez erősített, a cső végét pedig a földre ásott villára fektette. Így azonban a fegyver elsütésével járó reactio igen erős lett volna. Ezen úgy segítette a hadi technika, hogy a cső alsó végére kampót erősített, mely falnak avagy a földre vert villásbotnak támasztva, csökkentette a puska hátrárugását.³⁾

A szakállas puskák a XVII. században még nagy szerepet játszanak; erről tanúskodnak az e korból származó inventáriumok, amelyekben elég szép számmal fordulnak elő. Az 1639-i semptei leltár 17 darabról⁴⁾ s az 1642-i sárospataki 135-ről tesz említést.⁵⁾ Míg a tokajvári fegyvereknek 1649-i lajstroma 208-at sorol fel.⁶⁾ 1656-ban pedig Berényi Györgynek bodoki várkastélyában 15 darabot találnak,⁷⁾ mely szám a többi itt talált fegyverek számához arányítva elég tekintélyesnek mondható.

A szakállas puskákhoz részint ólom-, részint vasgolyókat öntöttek. Pl. az 1642-i sárospataki inventárium az előbbiből 1034-et, az utóbbiból pedig 25.000-et vesz fel.⁸⁾

A *muskéta* („muskatély“, „muskatály“,⁹⁾ „muskotéj“, „mus-

1) *Boheim*, Waffenkunde. 472.

2) U. o. 470.

3) U. o., Waffenkunde. 447. Lud. Akad. Közl. 1888. XV. 622.

4) T. T. 1905. 152.

5) U. o. 1879. 168.

6) Lud. Akad. Közl. 1888. XV. 628.

7) *Radvánszky br.*, M. Cs. II. 319.

8) T. T. 1879. 162.

9) U. o. 1890. 382.

katár“, „muskatér“) másfél méter hosszú nehéz fegyver s épen ezért használatkor a földbe szúrt kétágú villára támasztották.¹⁾ Először 1520 körül tűnt fel Spanyolországban²⁾ s a XVII. század elején a gyalogosok tűzfegyvere. Montecucoli seregében minden gyalogszázadban 88 muskétás volt,³⁾ mely számarányból láthatjuk, hogy mint kézi lőfegyver az ezen korbeli hadműveleteknél túlnyomólag volt alkalmazásban. Így 1639-ben a semptei vár tárházában 13 drb. rövid fekete agyú és 146 drb. közönséges.⁴⁾ 1640-ben Déva várának felső kapuja mellett 22 drb. muskéta van felhalmozva.⁵⁾ 1642-ben a sárospataki várban mintegy 673 drb.⁶⁾ 1649-ben Tokaj várában 125 drb.⁷⁾ 1656-ban Berényi Györgynek bodoki várkastélyában 9 drb.⁸⁾ és 1658-ban Kassa város fegyvertárában 149 drb.

Ugyanitt szakállashoz és muskatályhoz való golyót egész halmazzal fedeznek fel az összeírók.⁹⁾

A kézfegyvereknek egyik leghíresebb s legelterjedtebb válfaja a francia készítményű *stuc*, máskép *vágott puska*.¹⁰⁾ Kisebbségben jelenik meg. Agya öz patához hasonló s bemetszésekkel és csontberakásokkal ékített, csöve majd mindig feketére égetett vont acél; szerkezete lakatszerű.¹¹⁾

A XVII. század derekán kelt leltárak *stuc*-puskákat már csak mérsékelt számmal említenek, de a felsorolt példányok elég díszes alakban jelennek meg. Így a hg. Eszterházyaknak 1654-i fraknóvári leltára három fekete acélú kicsit és „egy pár kicsin vont *stuc*“-ot sorol fel.¹²⁾ Berényi Györgynek bodoki várkastélyában pedig két darab szerepel.¹³⁾ Ezeknél érdekesebb Barcsay Ákosné ingóságainak 1661-i leltára, mely síma és vont lyuku csontosat s egy metszett agyú *stuc*-ot különböztet meg. Ezek

¹⁾ Nagy. G. Magy. vis. tört. 170.

²⁾ Boheim, Waffenkunde. 455.

³⁾ Lud. Akad. Közl. 1880. VII. 28.

⁴⁾ T. T. 1905. 152.

⁵⁾ Nemz. Múz. Levél. Törzsanyag. 1640.

⁶⁾ T. T. 1879. 168.

⁷⁾ Lud. Akad. Közl. 1888. XV. 628.

⁸⁾ Radócszky br., M. Cs. II. 319.

⁹⁾ T. T. 1890. 382.

¹⁰⁾ Száz, 1878. 527.

¹¹⁾ Nagy G., Magy. vis. tört. 170.

¹²⁾ Gazdtört. Szemle. 1903. 175.

¹³⁾ Radócszky br., M. Cs. II. 319.

kívül felsorol még egy síma agyú s vont csövűt, továbbá egy másik egyszerű stucot, mely az előbbieknél „parasztosabb.“¹⁾

Nagy keletnek örvendett az igen kicsiny kaliberű s rendszerint vont csövű *tersényi puska*. A XVII. századi oklevelekben leggyakrabban „tescheni“,²⁾ „tersényi“, „teszinyi“, „terzsényi“, „tesseni“, „teschinka“ vagy „tschinka“ néven fordul elő. Rendkívül kicsiny kalibere miatt vele inkább csak madarakra vadásztak. Különös ismertető jele az erősen lehajló s lópata alakú agya,³⁾ mit esont, gyöngyház lemezekkel s apró faragásokkal borítottak.

Tersényi puskát említ az 1642-i sárospataki inventárium 10 drabot,⁴⁾ Berényi György 1656-i leltára 7-et⁵⁾ és Baresay Ákosnéé egy darabot, melynek agya gyöngyházas.⁶⁾

A *polhák* vagy *pulyhák* lengyel eredetű nagyobb puska. Leginkább a hajdúság fegyveréül szolgált.⁷⁾ Az összeírások „középszerű“, „rövid“, „bécsi fogású vadászó“⁸⁾ és „hosszú német“ polhák puskát különböztetnek meg. Nagyobb számmal a sárospataki várban fordul elő, hol a leltározók 37-et említenek.⁹⁾ Berényi Györgynél 3 hosszú német polhákot s egy díszesebb kiállításút találnak,¹⁰⁾ mely művészet szempontjából az eddig ismeretes polhák puskák között kimagaslónak mondható. E példány a br. Berényi család utolsó férfinarjától: Györgytől került hg. Odescalchi Arthúr birtokába, ki viszont a Magy. Nemz. Múzeumnak ajándékozta. Agya csontból és apró gyűrűs gyöngyház berakásokból áll. A csontdíszítések figurális lombzatokon és virágokon kívül a puskatus egyik oldalán a sárkányt megöelő Szent Györgyöt, másikan pedig mezőben futó róka, szarvas és kutya alakját ábrázolják. A puska magyar eredetű és a krompachi¹¹⁾ gyárból került ki.

Az összeírás ugyanitt még két *lóra való polhákot* is említ.¹²⁾

1) T. T. 1887. 338.

2) Lud. Akad. Közl. 1888. XV. 613.

3) *Boheim*, Waffenkunde. 459. *Nagy G.*, Magy. vis. tört. 170.

4) T. T. 1879. 169.

5) *Radvánszky br.*, M. Cs. II. 319.

6) T. T. 1887. 338.

7) *Nagy G.*, Magy. vis. tört. 170.

8) T. T. 1879. 162. 163.

9) U. o. 1879. 168.

10) Arch. Ért. 1894. XIV. 189.

11) Krompach = Szepesmegyei bányaváros.

12) *Radvánszky br.*, M. Cs. II. 320.

A *krompák* vagy „krompaki“, „krompachi“ puska rövidebb avagy hosszabb gyalogsági kézfegyver.¹⁾ Ily fajta puskákat Magyarországon a szepesi Krompak bányavárosban állítottak elő. A sárospataki várban 1642-ben 626 drbot,²⁾ Tokajvárában 1649-ben 9-et³⁾ s Berényi György várkastélyában 1656-ban 8 drbot irnak fel.⁴⁾

Ára az 1635-i kassai lakatos céh árszabása szerint 7—8 frt. között ingadozott.⁵⁾

A *jancsárpuska* hosszú és vékony csövű lövőfegyver, melyet a török gyalogság viselt.⁶⁾ Mihozzánk nagyobb tömegekben a törökség beözönlésével jutott. 1642-i sárospataki inventárium 27-et tüntet fel,⁷⁾ míg Barsay Ákosnének 1661-ben összeírt javai között egy aranyos jancsár puskát találunk.⁸⁾

1640-ben Franciaországban a puskák újabb fajtát: a *flintát* (Flinte) állították elő, mely főleg könnyűsége által csakhamar a többi — eddig ismeretes puska — fölé emelkedett. De elsütésének gyakori sikertelensége miatt kevés bizalmat vívott ki magának a harcosok részéről.⁹⁾ A szikrának kiesalása ugyanis nem kovával, hanem kavicsal történt s ez bizony sokszor eredménytelenül végződött.

Nagyobb mértékben csak a XVII. század utolsó negyedében terjedt el s ekkor is inkább vadászatnál, mint hadicélokra használták.¹⁰⁾

A *karabély* („carabin“,¹¹⁾ „kalabér“) rövid csövű, könnyű lövőeszköz. Ép ezen tulajdonságáért a könnyű lovaságnak kínálkozott alkalmas fegyverzetül. Szerkezete kerekalakatos, csöve gyakran tölcéserszerűen kiöblöződik. Nagy számmal főleg olaszországi Velencében készültek, honnan Zrínyi Miklós is különös előszeretettel szerezte be kitűnő lovascsapatai részére.¹²⁾ Nálunk

¹⁾ Lud. Akad. Közl. 1888. XV. 620

²⁾ T. T. 1879. 168

³⁾ Lud. Akad. Közl. 1888. XV. 628.

⁴⁾ *Radvánszky br.*, M. Cs. II. 319.

⁵⁾ Arch. Ért. 1905. XXV. 272.

⁶⁾ T. T. 1887. 388.

⁷⁾ U. o. 1879. 168.

⁸⁾ U. o. 1887. 388.

⁹⁾ Lud. Akad. Közl. 1880. VII. 29.

¹⁰⁾ Száz. 1887. 305.

¹¹⁾ *Boheim*, Waffenkunde. 458.

¹²⁾ *Czobor*, Magy. orsz. tört. eml. II. 352.

már a XVII. század első évtizedeiben mint a huszárságnak jellemző fegyvere lép fel.¹⁾

Az 1642-i sárospataki leltár több fajtát különbözteti meg a karabélynak. Így *rövid és hosszabb csövűt* és a *nyakbavető lengyelországi karabélyt*.²⁾ Az utóbbit nem a vállhoz támasztották, hanem — mint neve is mutatja — a nyakba akasztották. Speciális faja még a „*két gémű karabély puska*,” mely fajtából a sárospataki inventárium 3 példányt említ.³⁾ Különben itt összesen 32 karabélyt írnak össze⁴⁾ s Berényi György tulajdonából 9-et.⁵⁾

A huszárság fegyverzetéhez tartozott a *pisztoly* (pistolet⁶⁾. E fegyver csöve jóval rövidebb a puskáénál. Eredete a XIV. század folyamára tehető s első alakja a lovasok által villára támasztott csőből származtatható. Elsütése kanóccal történt, mely a lovasra nézve sokszor veszedelemmel járt. Az első tulajdonképeni pisztoly — mit kinyújtott karral lőttek ki — a XVI. század első harmadában Németországban tűnik fel. Ennél már világosan megkülönböztethető a gyengén lefelé hajló s gömbben végződő agy, melynek elhajlása a század vége felé mindjobban erősbödik, míg végre az 50—60°-ot éri el.⁷⁾ A harmincéves háború folyamán az agy gömbszerű végződése eltűnik s helyét fémkiverések pótolják. Később, a XVII. század közepétől francia befolyás alatt fejlődik⁸⁾ tovább s tőlük nyeri a „pistole“ elnevezést is.⁹⁾

A pisztolyt — mint a nemesség egyik kedvenc fegyverét — már a XVI. század első felétől fogva művészi díszítésekkel látták el. Faragott elefántcsont, ékkő foglalatok, tansziás beverések s pompás acél vésetek egymást váltogatták.

Minálunk inkább csak a XVII. század elejétől kezdik felkapni, de ettől az időtől fogva oly nagy becsülésnek örvend, mint kevés más hadieszköz. Míg Nyugaton rendszerint a nyeregkapá-

1) Hadtört. Közl. 1897. 434.

2) T. T. 1879. 162. 163.

3) U. o. 1879. 162.

4) U. o. 1879. 168.

5) *Radóvánszky br.*, M. Cs. II. 319.

6) Hadtört. Közl. 1897. 434.

7) *Boeheim*, Waffenkunde. 183.

8) Ekkor jutnak érvényre a francia készítményű kerek pisztolyok.

9) *Boeheim*, Waffenkunde. 486.

ról lefüggő bőrtokba (puzdra¹⁾ rejtik, addig nálunk s általában Keleten a lovas majd mindig az övébe dugja pisztolyát.²⁾

A pisztolyoknak valóságos remekeit az Eszterházyak fraknóvári ingóságainak 1654-i leltára sorolja fel. Többek között itt szerepel „egy pár szürke pisztoly“, melynél megjegyezhetjük, hogy a „szürke“ kitétel nem egyszerű befestésre, mint inkább szürke festékkel beetetett fának kidolgozott alakjára vonatkozhatik. Említ még a leltár „egy pár ezüst pisztolyt“, „egy pár francia hebanum“,³⁾ és „egy pár csontos pisztolyt“. ⁴⁾ Az 1645-i gr. Eszterházy Miklós-féle kincstár egy pár fekete agyu pisztolyt tüntet fel, melynek tokja arany s ezüst skófiummal volt kivarrva.⁵⁾ Berényi György bodoki várkastélyában 1656-ban 6 darabot találunk.⁶⁾ 1661-ben pedig Barcsay Ákosné javai között ébenfa agyut s ezüstös kápájut említenek, továbbá egy veres agyut tokkostól együtt.⁷⁾

A pisztolyok árára nézve bennünket a kassai lakatos céh 1627. és 1635-i árszabásai tájékoztatnak. Ezek szerint egy közönséges pisztoly (pistol) ára 4 frt. 50 denár, egy másik közönségesé 6 frt., egy jobb minőségű pisztoly-puskáé 8 frt.⁸⁾ s egy pár új pisztolyé tokostul együtt 12 frt.⁹⁾

A *mordály* (Mörserpistole) rövid, vastag csövű fegyver, mely inkább az ágyúhoz, mint a pisztolyhoz hasonlított. A németek sajtáságos alakjáért macskafejnek (Katzenkopf) is nevezték. Rendszerint kerekcső závárral volt berendezve s a XVII. századnak sűrűn emlegetett kézfegyvere.¹⁰⁾

Kassán Almássy István nevű kereskedő és biró árusított ily mordály puskákat.¹¹⁾ A sárospataki várban pedig 1642-ben 4 db. volt a többi puskák között.¹²⁾

A puskákat a XVII. században a nyakba vetett szíjon, az

¹⁾ Nagy G., Magy. vis. tört. 170.

²⁾ Boheim, Waffenkunde. 487.

³⁾ Hebanum = ébenfa.

⁴⁾ Gazdtört. Szemle. 1903. 175.

⁵⁾ T. T. 1883. 762.

⁶⁾ Radvánszky br., M. Cs. II. 320.

⁷⁾ T. T. 1887. 388.

⁸⁾ Gazdtört. Szemle. 1901. 35. 475.

⁹⁾ U. o. 1902. 365.

¹⁰⁾ Demmin, Kriegswaffen. 968.

¹¹⁾ Gazdtört. Szemle. 1902. 199.

¹²⁾ T. T. 1879. 169.

ú. n. *pantalléron* oly módon viselték, hogy a puska csöve a föld felé volt irányítva.¹⁾ Ilyen pantallérszíjat 1658-ban Kassa város fegyvertárában 112 darabot találnak.²⁾

De gyakori volt a puskaviselésnek azon módja is, hogy a szíjról lefüggő fegyvert a vállra akasztották. Erről tanuskodik a „szíjjas puska“ elnevezés, mely az egykoru oklevelekben léptenyomon előfordul.³⁾

A puskák *csövét*, — ha nem is oly mértékben, mint a kardpengéket, vagy ágyúcsöveket — néha díszítésekkel látták el. Elsőrangnak voltak a damaszkusi acélból készített puskaesövek, melyek vonalas vagy spirálisan kunkorodó alakzatokkal voltak fedve. Az előbbi díszítési formát szallagos, az utóbbit pedig rózsás damaszkznak nevezik.⁴⁾ Néha — mint pl. Olaszországban — a vasrészeket bemetszésekkel, aranyozással s arany-, ezüst-, vagy rézbeöntésekkel is ékítették. Azonban megjegyezhetjük, hogy ilyenmü díszítések inkább a vadászfegyvereknél, mint a hadicélokra szánt puskáknál szerepelnek.⁵⁾

A *puska agyának* anyaga finomabb és keményebb fajú fa volt. Művészileg értékesebb puskáknál nem ritka a ciprus-, vagy fekete fából készült agy, melyeknek az arany, ezüst és réz beöntések, illetőleg kiverések, csont, gyöngy kirakások s zománcozással tarkított ornamentikus bemetszések előkelő külsőt kölcsönöztek. Az ilyen díszfegyverek sokszor tetemes összeggel értek fel.

Nagy s művészileg becses puskaállományuk volt a hg. Eszterházyaknak Fraknóvárában, melyek közül nevezetesebbek: egy hosszú francia puska, egy acél srétes, egy csontos vontesövü s egy másik ezüstös vontesövü; továbbá két drb. csontos tesseni, egy fekete zománcos s arannyal kiöntött, egy „pálca formájú srétes“, egy janesár s „egy nagy száju karabin forma puska.“⁶⁾

A *puskakészítés* a XVII. század folyamán Magyarországon minden részében virágzott. Nevezetes puska gyártó hely a XVII. század közepén a szepesmegyei Krompach, honnan br. Berényi György puskái közül is igen sok díszes példány került ki. 1636-ból pedig olvassuk, hogy Kassán Schirger Orbán, Mentzel János, Schwab

1) *Czuberka*, Kuruckori fegyv. 91.

2) T. T. 1890. 382.

3) U. o. 1879. 163.

4) *Boenheim*, Waffenkunde. 277.

5) T. T. 1879. 162. 163.

6) *Gazdtört.* Szemle. 1903. 175.

Kristóf puskaművesek; Schmidtan Mihály „büchsenmacher“ (puska-
 ágy csináló, esztergályos) és Knoll Farkas „krömerker“ (óra-
 jártó) a városi tanács jóváhagyását kéri arra nézve, hogy a
 magyar lakatosok céhétől különváltak.¹⁾ Máskülönben a kassai
 puska csinálók közül 1642-ben különösen Puskaágy csináló Mihály,
 1643-ban pedig Hamer János váltak ki.²⁾ XVII. századi céhmest-
 terei közül is ismerünk néhányat, u. m.: Schirger Orbánt és Knol
 Wolfot 1637-ből, Smitthon Mihályt és Menczl Jánost 1638-ból,
 Schwab Kristófot 1642-ből és Schmidt Jánost 1646-ból.³⁾

Híres puska gyártó műhely volt 1657-ben Sopronban és
 Keresztúron. Ezt Vitnyédi Istvánnak Somogyi Andrásához írt
 leveléből tudjuk meg. Ő ugyanis egy acélpuska elkészítéséért
 drágálja a keresztúri puskaművesektől követelt negyedfél forintot
 s azt írja, hogy Sopronban 3 forintért is megcsináltatna, mert
 „vannak itt oly puska csinálók, mint ott.“⁴⁾

Egy németújvári jegyzőkönyvből kihüvelyezhetjük, hogy
 Németújváron 1651-től 1661-ig Marx Kyer nevű puska csináló
 dolgozik,⁵⁾ miből az is következik, hogy ott is folyt a puska-
 gyártás. A németújvári protocollumból⁶⁾ egyébiránt azon érdekes
 körülményt is konstatálhatjuk, hogy a kézművest sokszor mester-
 sége után nevezték el. Ennek — és más jegyzőkönyvnek — a
 nyomán olvasunk Puska gyártó, Nyereggyártó, Kopjagyártó s más
 elnevezésű mesterekről.⁷⁾

A *puska töltényei* a XVII. században legnagyobb részben vasból
 készültek. Gyakoriak azonban az ónból öntött golyók. Előállításuk
 oly módon történt, hogy a csepfolyós állapotban lévő vas, ólom
 vagy ón masszát az ú. n. *vaskalánnal*, kő, vas, réz, illetőleg fa
 formába öntötték, hol kihülve az öntőforma alakját vette fel. Az
 így elkészült golyókat vagy serétet zacskókba helyezték, hogy a
 külső nedvességtől s ezáltal a berozsdásodástól megóvják.⁸⁾ Ily
 golyóöntő-készülékeket nagy számmal találnak 1649-ben a Tokaj
 várában fekvő hadieszközök leltározása alkalmával.⁹⁾

¹⁾ Arch. Ért. 1905. XXV. 271.

²⁾ U. o. 1905. XXV. 272.

³⁾ U. o. 1901. XXI. 79.

⁴⁾ M. T. T. 1871. XV. 44.

⁵⁾ Száz. 1900. 175.

⁶⁾ A jegyzőkönyv Hermann Ottó útján jutott a nyilvánosság elé.

⁷⁾ Száz. 1900. 172. 175.

⁸⁾ T. T. 1884. 146.

⁹⁾ Lud. Akad. Közl. 1888. XV. 624.

A lőpor és a töltény ledöröckölése még e korban előlről történt. Erre szolgáltak a vékony vaspálcák, az ú. n. „*blangerek*“, melyekből az 1642-diki sárospataki inventárium 400-at említ.¹⁾

A puskát a külső szeny és nedvesség ellen bőr, vagy posztóból készült *tolkkal* védték,²⁾ mely gyakran fényes kiállításban jelenik meg. Szitnya várának a XVII. század második feléből származó leltára vörös karmazsin s kék bársonnyal borított puskatokról emlékszik meg, melynek széleiről selyem és arany rojtok függenek le.³⁾ Díszítésül szolgált a skófiomos kivarrás, mint azt a herceg Eszterházyak fraknóvári ingóságainak 1654-diki leltára bizonyítja,⁴⁾ midőn „egy pár skófiomos puskatok“-ra tereli figyelmünket.

Kassán 1633-ban a szijgyártók a következő árakban állapították meg a puskatokok értékét:

Egy hosszú pulhákhoz való puskatok ára 2 frt.; amál rövidebbé 1 frt. 75 denár, még rövidebbé 1 frt. 25 denár; s pisztolyhoz való bőrtoké 1 frt.⁵⁾

A puskaport a XVII. századi leltárak bizonyosága szerint a harcos kulacsformájú lapos vagy tulokszarv, illetőleg piramis módjára alakított *lőporpalackban* hordta, mit zsinórral a jobb vállára vagy pedig a lódingnak nevezett tölténytáskára akasztott.⁶⁾ A puskapalack anyaga s külső kiállítási módja a megrendelő anyagi áldozata szerint változott. Nemes Almássy István, kassai kereskedő pl. sok egyébnemű árú mellett csontos puskapalackot is elad.⁷⁾ Bajusz Mihály, győrmegyei szolgabíró pedig 1640-ben Szapáry András Győrvármegye viceispánjának emlékül egy elefántcsont puskapalackot hagyományoz.⁸⁾

De készítették bőrből is. 1642-ben a sárospataki várban három darab bőrpalackot találnak.⁹⁾

Egyébként a sárospataki leltár alakra nézve is különbséget tesz a puskapalackok között, mikor a „pattantyúsnak való lapos

1) T. T. 1879. 168.

2) U. o. 1879. 163.

3) U. o. 1879. 144.

4) Gazdtört. Szemle. 1903. 175.

5) U. o. 1901. 26.

6) *Boheim*, Waffenkunde. 494. *Nagy G.*, A magy. vis. tört. 170.

7) Gazdtört. Szemle. 1902. 199.

8) T. T. 1899. 538.

9) U. o. 1879. 164.

palack“-ot a „vadásznak való paraszt puska palack“-tól elválasztja.¹⁾ Megemlíthetjük még a br. Bálintitt családnak ingóságai között 1660-ban talált „ledér szarvú ezüstös“²⁾ és Kornis Gáspár 1662-ki hagyatékában szereplő „szarú puskapalack“ot.³⁾

A töltésre való golyókat, később magukat a töltényeket és a lőporospalackot⁴⁾ a *lódíngnak* (Ladung⁵⁾ nevezett tölténytáskában hordták, mit faragásokkal ékesített szíj segítségével a vállra akasztottak.⁶⁾

Az előkelőbbek is viselték, csakhogy az övék a közemberekétől díszesebb kiállításával különbözött.⁷⁾

A lódíng többnyire posztóból, bársonyból vagy selyemből készült, arany, ezüst skófiummal kivarrrva. Uralkodó szín a vörös, aminőből a különböző leltárak és végrendeletek is a legtöbbit említenek. Egy XVII. századi inventárium arany skófiu virágokkal kivarrott vörös skarlát lódíngot arany skófiumos karmazsin selyemszíjjal említ,⁸⁾ melyben aranyozott ezüst kulcsot találtak. Ebből következtethetjük, hogy benne a töltényeken kívül a hadifelszereléshez tartozó kisebb tárgyakat is tartották.

A lódíngot részben itthon gyártották, részben pedig külföldről hozták be. Pl. 1633-ban Berényi András árváira maradt ingók s ingatlanok leltározása alkalmával egy paraszt ládában „lengyel lódíng“-ot találnak.⁹⁾

A kerek pisztoly és puska felhúzására a *puskakulcs* szolgált. E kisebb hadieszközt a lódíngszíjra zsinór avagy keskenyebb szíj segítségével akasztották.¹⁰⁾

1) T. T. 1879. 163.

2) U. o. 1880. 589.

3) U. o. 1884. 146.

4) Gazdtört. Szemle. 1901. 479.

5) T. T. 1881. 765.

6) Gazdtört. Szemle. 1901. 479.

7) Nagy G., A magy. vis. tört. 171.

8) T. T. 1879. 146.

9) *Radvánszky br.*, M. Cs. II. 262.

10) *Boheim*, Waffenkunde. 497. T. T. 1879. 163.

Tüzes szerszámok.

Petárda. Tüzes csupor. Tüzes koszorú. Tüzes buzogány. Bot-, pajzs-, pallosalakú tüziszerszámok. Egyéb tüzes szerszámok.

Tüzes szerszámoknak általában olyan hadieszközöket nevezünk, melyek robbanásukkal, vagy fellobbanásukkal a külső tárgyakra hatottak. Voltak tüzes szerszámok, melyeket pusztá kézzel vetettek, de olyanok is, melyeknek elvetésére apró puskákat alkalmaztak.

Anyaguk nagy változatosságot mutat, mert az egyes várakban nemcsak robbanószerrel töltött golyókat, hanem szurkozott szénakötegeket, kátrányos kötélcsomókat s más éghető anyaggal bevont taplódarabokat is találnak.¹⁾

Legtökéletesebb tüziszerszám a *petárda*. Mint halhatós rombolóeszköz a XVI. század folyamán lesz ismeretes. Célja a megerősített kapukat, palisadokat szétrombolni, hogy a támadt résen a behatolás lehetséges legyen.

A petárda egy, a nyílásával négyszögletes deszkára erősített érekből áll. Használat előtt külön e célra lóporral és földdel²⁾ kevert tömeggel töltötték s a szétrombolandó kapuba srófolt horogszerű nyulványra karika segítségével akasztották. Nyomban rá a lóport gyújtották meg, mire a kitóduló föld a kaput szerte roncsolta.³⁾

Déva várában 1640-ben két petárdát s ugyanannyi hozzávaló vasas táblát találnak a leltározók.⁴⁾

Sokat szerepel e korban a *tüzes csupor* vagy *ostromkorsó*, melyből az ellenségre tüzet szórtak. Borsód Szendrő várának

¹⁾ T. T. 1879. 169.

²⁾ *Demmin*, Kriegswaffen. 116.

³⁾ *Boheim*, Waffenkunde. 444.

⁴⁾ Nemz. Múz. Lev. Törzsanyag. 1640.

1634-i leltára 311 drb. tüzes fazékot említ.¹⁾ Tokaj várában 1649-ben 203-at irnak össze.²⁾

A *tüzes koszorúk* szalma, kötél vagy zsákdarabokból s rongyokból koszorú formán voltak összefonva s forró szurokkal leöntve. Ostrom alkalmával meggyújtva, botra tüzték s dárda módjára vettetik az ellenségre.

Borsod Szendrő várában 1634-ben 30-at³⁾, a semptei várban 1639-ben 14-et⁴⁾, 1649-ben Tokaj várában „15 darab tüzes kalász vagy koszorú“-t találunk a leltározók.⁵⁾

A *tüzes buzogányt* — mely gyakran nyílhegyben végződött — mozsárágyúból vetették az ostromlókra. Belőlük 1642-ben Sárospatakon jókora rakás feküdt a vár udvarán.⁶⁾ Ugyazintén Tokaj várában, hol 1649-ben 133-at vesznek számba.⁷⁾

Inkább szórakoztatás szempontjából, mint hadi célokra gyártották a *bot-, pajzs- és pallos-alakú tüzes szerszámokat*. Ezek közül legtöbbet az 1642-i sárospataki inventárium említ.⁸⁾

Gyakrabban előforduló tüzes szerszámok még: a *hosszú rúdra tűzött apró karikás, K-formára csinált*⁹⁾, *hosszú dárdára erősített tüzes labda*, „szurok tüzes szerszámú üveg“¹⁰⁾, *töltött tüzes labda*, *botra csinált tüzes szigony*¹¹⁾, *ostromnyárs*¹²⁾, *ostromhoz való tüzes dárda és tüzes nyilas labda*.¹²⁾

1) Hadtört. Közl., 1888. 627.

2) Lud. Akad. Közl. 1888. XV. 624.

3) Hadtört. Közl. 1888. 627.

4) T. T. 1905. 156.

5) Lud. Akad. Közl. 1888. XV. 624.

6) T. T. 1879. 164.

7) Lud. Akad. Közl. 1888. XV. 624.

8) T. T. 1879. 165.

9) U. o. 1879. 164.

10) U. o. 1905. 156.

11) U. o. 1905. 155.

12) Hadtört. Közl. 1888. 627.

13) Lud. Akad. Közl. 1888. XV. 624.

Ütő- és szálfegyverek.

I. Ütőfegyverek: *A buzogány.* Tollas buzogány. Gerezdes buzogány. Tömörfejú buzogány. Csatacsillag. Láncos bot. A buzogány díszítése. — *A balta.* *A csákány.* *Bárd.* *Egyéb ütőfegyverek.* — **II. Szálfegyverek:** Lánsa. Dsida. Kopja. A kopja mint díszfegyver. Dárda. Alabárd. Couse. Vivókasza.

I. *Az ütőfegyverek körébe tartoznak: a buzogány, balta, csákány és fokos.*

A buzogány („buzgan“, „bozgan“, „buzdogan“, „buzdurgan“, „buzzogány“, törökösen „bodzogán“) rombolót, pusztítót jelent.¹⁾ Mint ütőfegyver már a bronzkorszakban ismeretes. Erről tanúskodik a Bereg megyében napfényre került csillagalakú s az Ung megyében kiásott 12 tüskéjű bronzbuzogány.²⁾

A honfoglaló magyaroknál a buzogány használata egyetlen biztos adattal sem igazolható. Bölcs Leó, ki alaposabban volt tájékozódva a magyarság életéről, a buzogányt — mint ősi magyar fegyvert — egy szóval sem említi. Ezen körülmény arra enged következtetnünk, hogy őseink e fegyvernemet nem ismerték. S valóban, ha elgondoljuk, hogy a honfoglaló magyar a nyílzásra fektette a fősúlyt, könnyen megérthetjük annak az okát, miért nem érezte szükségét ilyennemű fegyvernek.

A buzogány szó is csak egy 1424-i oklevélben fordul elő a legelőször. Azonban kétségtelen, hogy e fegyvert már a XIII. század közepén az üldöző tatárok elől beözönlő kúnok magukkal hozták s mint hathatós páncélhorpasztó eszköz az ő révükön terjedt el hazánkban.³⁾

A krónikák tesznek ugyan említést Botond vezér buzogányáról, mellyel nagy részt ütött Konstantinápoly érckapuján; ez

¹⁾ Arch. Ért. 1890. X. 403.

²⁾ U. o. 1887. VII. 176. 177.

³⁾ U. o. 1890. X. 403. *Nagy G.*, A magy. vis. tört. 119.

állítás fölött azonban sokat vitatkoztak a későbbi írók anélkül hogy biztos megállapodásra jutottak volna.¹⁾

A buzogány már a régi török-tatár népeknél is mint vezénylőfegyver szerepelt. Tehát nem annyira harcra, mint inkább méltóság simbolizálására szolgált. Csakis magasabb rangú tisztek viselhették, kik gyakran a megfutamodó katonákat ezzel kergették vissza a harctérre.²⁾

Később, a XVI. és XVII. század folyamán is hatalmat, méltóságot jelképezett. A hódoltság korszakában a török szultánok az erdélyi fejedelmeknek és oláh vajdáknak méltóságuk elismerése jeléül buzogányt küldenek.³⁾ Köprili Muhamed nagyvezér, midőn Barcsaynak mint fejedelmi jelvényt a tollas botot átnyújtja, e szavakat fűzi hozzá: „Ihol a hatalmas császár botja.“⁴⁾

A buzogányt a XIV. századtól főleg a lovasság használja⁵⁾ s a XVII. században a hajdúságnak volt kézifegyvere⁶⁾

Külseje és fejalkotása szerint megkülönböztetünk: *tollas-, gerezes-, tömörfejű-, tüskés-buzogányt* vagy *csatacsillagot* és *láncos buzogányt* vagy *láncos botot*.

A *tollas buzogány* feje élükre állított háromszögű lemezekből alakul ki; egészében pedig hegyére állított négyszögnek hatását gyakorolja mireánk. A tollak száma különböző lehetett. Illosvai Toldi Miklósa köntöse ujjában „hét tollú buzogányt“ hordott, mely különben a magyar buzogánynak legrégebbi típusa.⁷⁾ A XVII. század közepén Monoky Erzsébet ingóságai között egy „aranyos nyelvű vas tollas bot“⁸⁾ vonja magára a leltározók figyelmét. 1643-ban pedig Vizkelethy Mihály értéktárgyai során aranyozott ezüst nyelvű tollas vasbotra akadnak.⁹⁾ Nevezetes az a dúsan aranyozott buzogány is, melyet 1661-ben Barcsay Ákosnének lefoglalt javai között találnak a leltározók.¹⁰⁾

A buzogánynak azon nemét, melynek tollai szorosan sora-

1) Lud. Akad. Közl. 1899. XXVI. 318.

2) Hadtört. Közl. 1889. 156.

3) Arch. Ért. 1890. X. 403.

4) *Szilágyi*, Magy. nemz. tört. VII. 74.

5) *Boheim*, Waffenkunde. 358.

6) Lud. Akad. Közl. 1887. XIV. 35.

7) Arch. Ért. 1890. X. 404. *Nagy G.*, A magy. vis. tört. 145.

8) *Radócsky br.*, M. Cs. II. 274.

9) Nem. Múz. Levé. Törzsanyag. 1643.

10) T. T. 1887. 384.

koznak egymás mellé: *gerezdes buzogánynak* nevezzük. E típusnak feje nem négyszög-, hanem körte-, illetőleg gömbalakú. Főleg török hatás következtében jutott el mihozzánk. Így a szultánok ajándékozása révén sok értékes gömbalakú buzogány került az erdélyi fejedelmek udvarába.¹⁾

II. Rákóczy György díszbuzogányának gömbalakú feje egészen *tömör*.²⁾

A *tüskés buzogánynak* vagy *csatacsillagnak*³⁾ feje kisebb-nagyobb háromélű tüskés nyúlványokból keletkezett. Akár csak a tollas buzogányt, úgy ezt is különös előszeretettel viselte a magyar lovas. Stefano Della Bella olasz rajzoló XVII. századi rézmetszetén szereplő magyar lovasok egyike kezében csillagos buzogányt tart.⁴⁾ Az 1649-i tokajvári inventárium 5 darabot említ.⁵⁾

A buzogányoknak egyik különleges neme a *láncos buzogány*. Ennek tollas, gerezdes, gömb- vagy csillagalakú feje láncsal volt a fanyélhez erősítve. A buzogánynak ez átalakításával valószínűleg a csapást akarták fokozni, mit a lendület erősbbítésével el is értek. A régi magyar nyelv ilyen buzogányt láncos botnak is nevezett.⁶⁾ Minálunk a XVII. században általánosan elterjedt hadieszköz. Midőn 1631-ben gróf Eszterházy Pál nádor magyar hadaival és dragonyosaival a Rákóczyhoz szító vármegyéket zaklatja, Torna, Ung, Bereg, Abauj, Zemplén s Borsod megyék jobbagysága puskákkal, lándzsákkal, vasvillákkal és *hajító láncos botokkal* felfegyverkezve igyekeznek hadait feltartóztatni.⁷⁾ Egyébiránt 1658-ban Kassa város fegyvertárából 14 db. láncos bot jut a nyilvánosság elé.⁸⁾

A buzogány feje vasból, rézből, ezüstből, illetőleg aranyozott ezüstből készült. Gyakoriak rajta a drágakő-kirakások s ornamentikus apró ábrázolások. Fogóját pedig bársonnyal, cápával vagy vert ezüst pléhhel borították.

Kiváló műbecsű emlék Rákóczy György buzogánya, mely

1) Arch. Ért. 1890. X. 404. 405.

2) Hadtört. Közl. 1893. 383.

3) *Nagy G.*, A magy. vis. tört. 145.

4) *Szendrei*, Magy. vis. tört. fejl. 90.

5) Lud. Akad. Közl., 1888. XV. 621.

6) Arch. Ért. 1890. X. 405.

7) *Szilágyi*, Magy. nemz. tört. VI. 439.

8) T. T. 1890. 383.

József nádor adománya folytán a Magyar Nemzeti Múzeum régiségi osztályába került. E díszpéldány aranyozott ezüst feje kiálló élekkel gerezdekre osztott gömb, s a tíz él közötti lapok telve vannak arany díszítésekkel. Fanyele előbb barna szövettel volt bevonva, most aranyozott ezüst pántokkal borított. A legelső pánt 30 cm. széles, a többi négy keskenyebb, valamennyi dús ornamentumokkal tele hintve. Nyelének alján a Rákóczyak címere és 1658. évszám ékeskedik.¹⁾ — II. Rákóczy György másik — a bécsi cs. és kir. Arzenal fegyvertárában elhelyezett — buzogányának gömbölyű feje aranyozott ezüsttel kivert s apró korallokkal kirakott. A nyél közepén a következő felírás olvasható: „GEORG · RAKOTZI · II · 1643 ·“, fogantyúján pedig a Rákóczyak címere szemlélhető.²⁾ 1645-ben gróf Eszterházy Miklós nádor kincstárában különösen három buzogány ötlött a leltározók szemébe, melyeknek mindenikét türkisz-foglalatok ékítették.³⁾

A török eredetű *balta* a XVI. és XVII. század legmegszokottabb fegyvere. Lapos foka s íves, előre nyúló éle miatt vágásra igen alkalmas.⁴⁾ E típus még ma is általános s annyira elterjedt, hogy nélküle a somogyi kanász el sem képzelhető.⁵⁾ A baltát inkább hadi célokra: kapuk áttörésére használták; de rőzse vágásra és karók hegyezésére is alkalmazták. Főleg a hajdúk fegyverkeztek vele.⁶⁾

A XVII. század derekán a Korda testvérek javairól vezetett regestrum ezüstös baltáról tesz említést⁷⁾, s 1643-ban Vízkelethy Márton ingóságai között pompás külsejével „egy tiszta ezüsttel borított majcos nyelű balta“ tűnik ki.⁸⁾

A baltának egyik válfaja a *jancsár balta*, melyből az 1642-i sárospataki inventárium kettőt említ.⁹⁾

A *csákányt* őseink a keleti török népektől kölcsönözték. Elnevezései: ószlovén, orosz, albán: cekan; lengyel: čekan; bolgár: čjukan; oláh: čokon. A török „csakan“ hosszúnyelű baltát

1) Hadtört. Közl. 1888. 195.

2) U. o. 1893. 383. Lud. Akad. Közl. 1887. XIV. 34.

3) T. T. 1883. 761.

4) Hadtört. Közl. 1889. 155.

5) Arch. Ért. 1890. X. 405.

6) *Szendrei*, Magy. vis. tört. fejl. 93.

7) T. T. 1884. 147.

8) Nenz. Múz. Levé. Törzsanyag. 1643.

9) T. T. 1879. 164.

is jelent.¹⁾ Használták egyaránt ütésre, vágásra és metszésre. Hosszúkas vasát a nyél két részre osztotta. Egyik része hosszú hegyben végződött, másika kapaszerűen eltompult. Hegyes része igen alkalmasnak bizonyult a vaspáncélok behorpasztására és átlukasztására. E rendeltetése főleg a XIV. század vége felé vált aktuálissá, midőn a teljes vaspáncélok jöttek használatba.²⁾ Mint gyalogsági fegyver még a XVII. század közepén is fentartja magát.³⁾

Sokszor fényes kiállításban jelent meg Pl. 1650-ben Berényi Györgynek Ugrócz és Temetvény váraiban letéteményezett ingóságai között talált csákány nyele aranyozott ezüst pléhhel borított.⁴⁾ A hg. Eszterházyaknak fraknóvári ingósi között pedig olyan csákányt is találnak, melynek egyik vége csákány, másika „pizdulya“.

A csákány árara nézve egy 1636-ból származó számla tájékoztat bennünket, hol a mester 8. cápás csákányt 2 rajnai forintba számít.⁵⁾

Az ütőfegyverek nagyobb alakulata a *bárd*. Két részből van összetéve: a félhold alakú pengéből, mely ellentétes oldalán keskeny, majd hirtelen kiszélesedő fokban végződik s az 50—80 cm. hosszú egyenes vagy vége felé elhajló faanyagból. A nyélnek ez utóbbi változata igen lényeges momentum, mivel általa erősebb csapást lehetett mérni a külső tárgyakra.

Ugy a penge, mint a nyél sokszor igen diszes formában jelentek meg. Ornamentikai szempontból becses Vörös Pál csobánci várkapitánynak étetett munkával díszített vasbárdja. Mindkét lapján koronával fedett címerpajzs látható. A korona felett F·C·E·Z·O· betűk s e fölött 1649. évszám helyezkednek el. Alul pedig hadfelszerelési tárgyak vannak ábrázolva.⁶⁾ Rákóczy László gróf vasbárdjának előlapján hosszúhajú mellkép körül a következő bevéssett körirat ékeskedik: „Com. Ladislaus Rákoczy de Felseő-Vadász Sup. ac. Perp. Com. Comitatus Sarosiensis“.

¹⁾ Nagy G., A magy. vis. tört. 40.

²⁾ Arch. Ért. 1890. X. 408.

³⁾ Boheim, Waffenkunde. 20.

⁴⁾ Radvanszky br., M. Cs. II. 301.

⁵⁾ Nemz. Múz. Lev. Törzsanyag. 1636.

⁶⁾ Látható a Magy. Nemz. Múz. Fegyvertárának IV. sz. szekrényében.

Az arckép alatt: „Spes mea in Herba est“ jelmondat, fokának oldal-lapján pedig az osztrák kétfejű sas bevéselt alakja látható.¹⁾

Az eddig elősorolt ütőfegyvereken kívül mint pótlék-fegyverek szerepeltek a *fokos*, *fejsze*, *szekerce* és a *tagló*. Ezek közül a leg-primitívebb eszköz a fejsze, mely nehézsége miatt nem volt alkalmas kézfegyver.

II. Szálfegyverek; a *lándsa*, *kopja*, *dsida*, *dárda* és az *alabárd*.

A *lándsa* mint hadieszköz a XVII. században még elég sűrűn fordul elő. Egykorú török feljegyzések tanúsága szerint I. Rákóczy György magyarjai 1636-ban a törökökre „kosztanidsá“-nak nevezett lándsáikkal támadtak.²⁾ Ugyiszintén Montecuccoli hadseregének minden gyalogszázadában 48 lándsást alkalmazott³⁾

E fegyvernek kezelése megegyezett a szuronyéval. Többnyire rohamok alkalmával vették igénybe, amikor is előrszegezve szorították vele vissza az ellenséget. „Kosztanidsa“ nevét valószínűleg a horvátországi Kosztajnicza vagy Kosztanicza várostól kapta.⁴⁾

E szálfegyverből 1634-ben Borsod Szendrő várában 88 db-ot találnak.

A *dsida* embermagasságnyi nyélre tűzött hosszúkás vashegy. Inkább a vezéreknek és tiszteknek volt fegyvere.⁵⁾

A dsidához hasonló a *kopja*, melynek köpűs vasát apró fejes szegekkel erősítették a 150—200 cm. hosszú fanyélhez.⁶⁾ A kelet-európai szarmaták már a III. és IV. században használták. S őseink támadó fegyverei között is jelentős rész jutott e hadieszköznek.⁷⁾ A 910-i fényes augsburgi győzelmük alkalmával sok németet „csak halálos nyilvesszeik süvöltése ébresztett fel utolsó álmukból s másokat kopjaikkal még sátraikban heverve vertek át“.⁸⁾

Zrinyi a kopját „a lovas kezében semmirekellő“-nek bélyegzi.⁹⁾ A Rákóczyak ellenben külön kopjás csapatokat is alakítanak. Egyik török történetíró az 1636-i nagyszalontai ütközetről azt írja, hogy „a kopjás lovasok rohama az iszlám sereget vissza-

¹⁾ Megtalálható a Magy. Nemz. Múz. Régiségtárában.

²⁾ Hadtört. Közl. 1893. 301.

³⁾ Lud. Akad. Közl. 1880. VII. 28.

⁴⁾ Hadtört. Közl. 1893. 301.

⁵⁾ *Bárczay*, A hadügy fejl. II. 598.

⁶⁾ Lud. Akad. Közl. 1888. XV. 620.

⁷⁾ Arch. Ért. 1890. X. 295.

⁸⁾ Lud. Akad. Közl. 1899. XXVI. 316.

⁹⁾ *Zrinyi*, Tábori kis trakta. 376.

nyomta s némely hitharcost vértanúkká tett¹⁾ 1645-ben Rákóczy-nak a Kassa és Szatmár ellen vonuló hadtesteknek kiadott edictum militare-ja szerint: „Kopjáját senki se tegye szekérre, mert három pálcával lakol²⁾”

Nagyszámú kopját tüntet fel az 1642-i sárospataki leltár, hol 42 aranyos, 700 rimaszombathi, 162 vasas, 326 ónozott és 192 ónozatlanról esik szó.³⁾ Egeres várában 1644-ben 52 vasas és 38 vasatlan kopját soroznak a faszerszámok közé.⁴⁾ E tekintélyes számarányok a kopjának általános használatára engednek következtetni.

Hazánkban főleg Rimaszombaton virágzott a kopjagyártás. Innen származik a „rimaszombati kopja“ elnevezés is.⁵⁾

Használaton kívül a kopja vasát a szíjgyártóktól készített bőrtokba bujtatták. Az 1635-i kassai limitatio szerint egy ilyen kopjátok ára 33 denár.⁶⁾

Ősrégi magyar díszfegyver a *lobogós kopja*. Elődeink a hadosztályok megkülönböztetésére használták s később is a XVII. században mint fontos fegyvernem a huszároknál szerepel.⁷⁾ Az e századi kopja lobogója rendszeren piros és zöld vagy piros és fehér volt, s nyelének alja gömbbel ellátott.⁸⁾

Kassa város fegyvertárában 1658-ban 89 lobogós kopját írnak össze a leltározók.⁹⁾

A kopjának egyik válfaja a *dárda*, másképen gerely. A dárda a lobogós kopjától annyiban különbözik, hogy míg az utóbbival csak szúrtak, addig a dárdát kizárólag hajították.

A dárda vagy gerely két részből állott: a 2–3 hüvelyknyi, de néha másfél arasznyi,¹⁰⁾ nyílhegyhez hasonló vasvégből s a 2 $\frac{1}{2}$ vagy 3 méteres nyélből.¹¹⁾ Használata még a kőkorszakra nyúlik vissza, amikor a hosszúkás és hegyesélű kőszilánkot zsineggel erősítették a fanyélhez. A bronzkorszakban a kőhegyet már

1) *Szülőgyi*, Magy. nemz. tört. VI. 447.

2) *Hadtört. Közl.* 1892. 145. *Nemz. Múz. Lev. Törzsanyag.* 1645.

3) *T. T.* 1879. 165.

4) *Nemz. Múz. Lev. Törzsanyag.* 1644.

5) *T. T.* 1879. 165.

6) *Gazdtört. Szemle.* 1901. 479.

7) *Arch. Ért.* 1890. X. 296. U. o. 1880. I. 182.

8) *Nagy G.*, *A magy. vis. tört.* 169.

9) *T. T.* 1890. 383.

10) U. o. 1879. 163.

11) *Lud. Akad. Közl.* 1899. XXVI. 316.

veresréz- és ónkeverékből előállított bronzhegy helyettesíti. S a levélalakú dárdahegy köpüs végébe embermagasságnál jóval hosszabb fanyél illeszkedik. A vaskorszakban vas- vagy acélpengéjű dárdák jönnek használatba.¹⁾

A dárdá őseinknél is jellegzetes hajítófegyver. Feljegyzések értesítenek bennünket, hogy a 907-i pozsonyi csatában jégeső módjára szórták gerelyeiket az ellenségre.²⁾ Legújabb időben a tengerészek s egyes lovascapatok, mint pl. a dzidások fegyverzetét egészíté ki. Ellenben a gyalogcsapatoknál a löfegyverek elterjedése következtében már teljesen kiszorult.³⁾ Nagy számmal Borsod Szendrő várában fordul elő, hol 1634-ben 136 magyar dárdát találnak,⁴⁾ s 1658-ban Kassa város fegyvertárában 7 darab szerepel.⁵⁾

Az *alabárd* („halapárd“,⁶⁾ dárdabárd, mint a legutóbbi szó is mutatja, a dárdának a bárddal való összetételéből alakult ki. T. i. fanyele hegyes vastőrben folytatódott, mely alá éles bárdot, illetőleg szekercét erősítettek. További alakulata: a széles pengével átellenben lévő csúcshegy, vagy pedig a hosszú nyélhez erősített egy, vagy kétélű bárdfej.⁷⁾ Első változatát nemcsak vágásra, hanem szúrásra is alkalmazták.

Az alabárd a középkor vége felé a landsknechteknek szolgált kiegészítő fegyverzetül. Jelenleg csak mint díszfegyver a koronaőröknél, avagy itt-ott a falusi éjjeli öröknél szerepel.⁸⁾

A XVII. századi hadifelszerelések között még akadunk néhány példányára. Így 1634-ben Borsod Szendrő várában 12-öt,⁹⁾ 1642-ben a sárospataki vár fegyvertárában 2 darabot.¹⁰⁾ 1661-ben Barcsay Ákosné javai között már értékesebb alakjaival találkozzunk, amennyiben itt 4 darab ezüstös alabárd szerepel, melyeknek nyele kengyelfutóknak való¹¹⁾.

Az 1649-i tokajvári inventáriumban előforduló bárdok

1) Lud. Akad. Közl. 1877. IV. 92.

2) U. o. 1899. XXVI. 316.

3) U. o. 1877. IV. 93.

4) Hadtört. Közl. 1888. 627.

5) T. T. 1890. 383.

6) U. o. 1905. 152.

7) Lud. Akad. Közl. 1888. XV. 624.

8) U. o. 1877. IV. 94.

9) Hadtört. Közl. 1888. 627.

10) T. T. 1879. 164.

11) U. o. 1887. 390.

közül egy „kétélű selyem rojtos parlazáu avagy halabárd“¹⁾ vonja magára a szemlélő figyelmét.

A XVI., XVII. és XVIII. században a cs. és kir. testőrség fegyvere a hosszúnyelű „couse“. A szó maga a francia „coteau“ (kés) szónak rövidített alakja. A fegyver pedig nem egyéb, mint egy rúdra erősített széles és erős kés. Pengéjén változatos díszítési alakzatok, többnyire az illető fejedelmeknek címere és jelmondata valának belevésve, akiknek testőrei e díszfegyvert használták. Így természetes tény, hogy a magyar vonatkozásúak a magyar címerrel és az uralkodók nevével voltak ékítve. Ily couseknak gazdag gyűjteményét az osztrák császári ház múzeumában találhatjuk.²⁾

A szálfegyvereknek érdekes válfaja a *vívókasza*. Lehetett rögtönzött, vagy eredetileg fegyverül gyártott. A rögtönzött más fegyver hiányában rendkívüli esetekben használatos. Mikor is a közönséges földműveskasza-pengét a rúd tengelyvonalával folytatólagosan tűzték fel. A fegyverül gyártott vívókaszák pedig az egyélű vívóbárdokhoz hasonlóak. Élük azonban a bárdéval ellentétben nem domború, hanem homorú.³⁾

¹⁾ Lud. Akad. Közl. 1888. XV. 624.

²⁾ U. o. 1887. XIV. 37. Hadtört. Közl. 1893. 392.

³⁾ Lud. Akad. Közl. 1877. IV. 94.

A zászló, sátor és a tábori hangszerek.

I. A zászló: Zászlók díszítése. Zászlóárak. Zászlóvért. Kornéta. Boncsok. —
II. A sátor. — *III. A tábori hangszerek:* Kürt, síp, tárogató. Trombita.
Tülok. Dob. Lovas és gyalogos dob.

A hadieszközök fejedelme, minden hadfi éltető büszkesége a *zászló*. Talán túlzottnak látszik ez állításom. De ha végigtekintünk a véres csaták forgatagján s megfigyeljük azoknak magasztosabb mozzanatait, azonnal észrevehetjük, hogy minden időben első szerep a hadi lobogónak jutott. Ez öntött bátorságot a szívekbe, ez acélozta meg az izmokat s ez emelte fel a már-már csüggedő lelkeket. Döntő hatást gyakorolt az ütközet kimeneteleire, mert ahol egyszer megjelent és kibontá büszke szárnyait, új életet támasztott s a gyávát erőssé, a bátrát orozzlánná tette. A zászló fogalma valósággal összeforrott a harcos lelkével. A hős rajongó fanatizmustól vezetve félredobta nyugalját, feláldozta életét, de nem tagadta meg zászlaját. Ott lobogott a zászló, hol leghevesebb volt a küzdelem s legnagyobb a veszedelem.

Megfutamodni a zászlóval örök szégyen és a legsúlyosabb vétség. A hű zászlótartó szorosán kitartott e drága kincsénél, a hadsereg szemefényénél. Ha elhullottak társai, ő el nem hagyhatta helyét, hanem küzdött vérének utolsó cseppjéig zászlajának becsületéért. S ha sebektől borítva végső pillanatait sóhajtá, zászlajával egyesült, betakarja magát védő szárnyaival, s mint szemfedő alatt lehelte ki fáradt lelkét.

A hadizászlónak elhagyása súlyos büntetést vont maga után. Már a rómaiak is halállal sujtották a zászlajához hűtlen katonát.¹⁾ S a középkori hadiszokás szerint a zászlóvivő sarkantyúját közvetlen az ütközet előtt ünnepélyesen leoldották, hogy könnyen

¹⁾ Lud. Akad. Közl. 1879. VI. 379.

meg ne futamodjék.¹⁾ Az 1655-i pozsonyi hadiszabályzatnak 4-ik pontja a zászló tisztelete ellen vétőkre szigorú büntetést mér. Mindazon hadfi, aki zászlaja alatt haragjában kardot ránt, kezének vételével lakol, ha pedig valakit megöl, vagy csak vért ont, halállal bünhődik.²⁾ A katonai törvényszék által elítélt, ha a zászló rúdjával megüttetik, infámiába (megbecstelenítés) esik. Megkegyelmezés esetén azonban a zászló szövetének feje fölött történt lobogtatása felmentette e súlyos büntetés alól s visszaszerezte katonai becsületét (rehabilitatio³⁾).

A hadilobogónak eredeti rendeltetése a menetiránynak kitűzése volt, miért is többnyire elől vitték. Őseink a hadizászlóval a gyülekezési pontot jelölték meg. Különösebb célja azonban: jeladás a csapatok különféle alakulására és fejlődésére. Pl. a zászlónak oldalra hajlítása a harcosoknak az illető irányba indítását jelezte. A leeresztett zászló megadást, a fennálló pedig előretörést avagy kitartó harcot parancsolt a katonáknak.

Régi szokás szerint, mielőtt a zászlót rendeltetésének átadták, szertartások (szeg beverés stb.) között egyháziilag megáldották s lelkesítő beszéd kíséretében a csapat rendelkezésére bocsáták. A zászlónak védője: a zászlóanya, ki arannyal dúsan hímzett s jelmondattal díszített „zászlószallag“-ot kötött a zászló rúdjára.⁴⁾

A zászló két részből állott: a zászlórúdból és a lenge négyszögű, hosszúkás és nyelvben végződő vagy fecskefark módjára behasított szövetlapból. A szövetlap vagy közvetlenül a zászlórúdra volt szegezve, vagy pedig egy különálló rúdhoz erősítve, mely a zászlórúdat keresztezve, a rúd tetejéről függött le. Az előbbi a szorosabb értelemben vett zászló (Fahne⁵⁾), az utóbbi a keresztlobogó (Banner, Paniere). A keresztlobogók, mint hadieszközök csak a régebbi időben szerepeltek. Majd a rendes zászlókkal vegyesen használták. Végül az utóbbi a hadihasználatból teljesen kiszorítá.⁶⁾

A zászlók kiállítására már kezdetben is nagy gondot fordítottak. A szövetlaphoz egyaránt felhasználták a selyemnek, kamu-

¹⁾ Hadtört. Közl. 1893. 148.

²⁾ T. T. 1898. 369.

³⁾ Lud. Akad. Közl. 1879. VI. 48.

⁴⁾ U. o. 1879. VI. 48.

⁵⁾ A zászlókat Thaly Kálmán véleménye szerint a régi magyarok lobogónak nevezték.

⁶⁾ Lud. Akad. Közl. 1879. VI. 47.

kának s tafotának minden színváltozatát. Leggyakoribb mégis a két utóbbi zászlóanyag.

Kamukán a szál csavarása által keletkezett virágos nehéz selyemkelmét értettek. De jelenthetett asztalneműre, vagy törülközőre való egyszínű vásznat, melyet ugyancsak a szálak forgatása tett mintássá. A *tafota* pedig a síma selyem kelmének vékonyabb faja. Az egykorú oklevelek közönséges- és dupla-, továbbá narancs-, ezüst-, zöld-, vörös-, szederjeskék-, fekete, stb. színű tafotát különböztettek meg.¹⁾

Ugy a zászlókra, mint a keresztlobogókra minálunk többnyire Szűz Mária képét festették. De gyakoriak valának a magyarországi, erdélyi, a nemesi címerek vagy az osztrák kétfejű sas.²⁾ Így az Eszterházyak fraknói ingóságainak 1654-i leltára megemlíti „egy vörös kamuka aranyos zászlót griff madár címerrel“, „egy zöld kamuka aranyos zászlót pálma címerrel“ (címer), „egy téglaszínű tafota aranyos zászlót a császár címerével“, „egy öreg vörös zászlót, amelyen ezüst aranyozott szív alakú vért van“ s „egy másik szintén olyat, vas aranyozott vérttel“.³⁾

A zászlócímereket vagy más képeket a *képirók* festették, kiknek Kolozsváron külön céhtestületük is volt. Kiváltságlevelüket Bethlen Gábor, céhszabályukat pedig II. Rákóczy György 1653. március 10-én adta. De viszont kötelesek voltak bármikor — mint azt szabályzatuk bizonyítja — a fejedelemnek rendelkezésére állani.⁴⁾

A zászlólap díszítését még kiegészítette a tulajdonosnak a címer fölé hímzett neve; a címer alatt elhelyezkedő jámbor értelmű jelmondat és az évszám. A zászlórúd teteje lándsacsúcs, de van reá eset, midőn kétfejű sasban végződik.

Művészi érték szempontjából nevezetes a Déva várában 1640-ben összeírt hófehér, egy másik hajszínű gyolcs lobogó s két viseltes selyem zászló.⁵⁾ Továbbá a gr. Eszterházy kincstárában 1645-ben talált vörös-sárga, fekete farkú vörös-sárga, két vörös kamuka s egy kék tafota aranyozott országos, azután egy

¹⁾ Gazdtört. Szemle. 1902. 195.

²⁾ Lud. Akad. Közl. 1879. VI. 47. Hadtört. Közl. 1888. 196. Gazdtört. Szemle. 1903. 173.

³⁾ Gazdtört. Szemle. 1903. 173. 178.

⁴⁾ U. o. 1898. 107—112.

⁵⁾ Nemz. Múz. Lev. Törzsanyag. 1640.

testszínű aranyos, zöld kamuka-zászló, mely egykor gr. Eszterházy István pápai kapitány birtokában volt.¹⁾

Az Eszterházyak frankói várából való egy piros damaszt selyemből készült, magyar motívumú virágokkal ékesített temetkezési zászló, melynek lobogója fecskefarkszerűen két ágban és két nagy piros bojtban végződik. Szélei piros selyem rojtjal s kettős arany csíkkal szegettek. Rúdja vörös és kék karikákkal tagolt s kovácsolt vas lándsában végződik, melyen I. H. S. („Jesus Hominum Salvator“) kezdőbetűk díszlenek. A zászló mezején az Eszterházyak festett címere s fölötte a következő aranybetűs felírás foglalnak helyet:

„SPECTABILIS AC MAGNIFICVS DOMINVS THOMAS ESTERHÁZI DE GALANTHA, SACRÆ CÆSARÆ REGIÆQ. MATTIS PRÆSIDÛ LEVENSIS VICECAPITANEVS, DEO, REGI ET PATRIÆ FIDELIS AC VUTILIS, CVM AD PAGVM NAGÛ VEZEKENI CVM TVRCIS CONFIXISSET PRO DEO, FIDE ET PATRIA OCCVBVIT. DIE 26 AVGVSTI ANNO 1652. ÆTATIS SVÆ 27“; másik oldalán a keresztre feszített Krisztus képe olajjal kifestve s alatta: „IN TE DOMINE SPERAVI, NON CONFVNDAS IN ÆTERNVM“ arany nyomású felirat.²⁾

Az ezredéves országos kiállításon az Eszterházyak által kiállított lobogó mezeje három részre oszlik, melyek közül a felső vörös-, a középső sárga- s az alsó kékszínű. Mind a három mező feketére festett lángnyelvekkel van tarkítva. — A zászló nyele csatornázott s vörös-sárgára festett. A lobogó jobb oldalán C · F · D · N · I · C · R · C · A · I · N · N · E · felirat látható a családi címerrel; baloldalán pedig 1658. évszám.³⁾

Nevezetes Montecuccoli gróf hadvezér zászlója. Elfakult vörös selyem előlapján Erdély címere, a címer fölött pedig a fejedelem neve: COM · JOAN · A · KEMENY. A címert körülölelő mondatszallagon: DA NOBIS PACEM · ELEC · TRANSIL · M · P · 1661. Hátlapján: COMES · P · A · MONTECUCULI, majd mint címerkép a kétfejű sas s ennek mellén az „ausztriai pólyá“-ban L. betű szemlélhető. A zászló rúdjára lándsacsúcs helyett kétfejű sas van erősítve.⁴⁾

1) T. T. 1883. 765.

2) *Szendrei*, Hadtört. Közl. 359.

3) U. o. 317.

4) Látható a Magy. Nemz. Múz. Régiségtárában.

1661-ben Baresay Ákosnének lefoglalt javai között kiválóbbak egy veres kamuka zászló a fejedelem címerével és egy veres tafota, fehér tafotával szegélyezve s aranyos kígyócímerrel díszítve.¹⁾

A XVII. századi feljegyzések a *zászlók áraira* vonatkozólag a következő adatokat közlik: Nádasdy lovas ezredes szövethől készült zászlaja festéssel együtt belekerült 42 frt. 21 kr.-ba. Egy másik csatalobogó rúdja 8 frt. s 15 rőf posztóból készült lobogója 6 frt. 15 kr., a reá való selyem rojt 35 kr. és a munkabér 1 frt. 20 kr. Így a zászló teljes ára 15 frt. 70 kr. Egy könnyű lovas zászló ára 4 frt. 48 kr. s a hajdúk gyalog standartja 5 frt. 26 kr.²⁾

Az értékesebb zászlót a kedvezőtlen külhatások ellen *vérttel* védték. Ezt igazolja 1645-ben a gr. Eszterházyak kincstárában talált két zászlóvért, melyeknek egyikét Szokolovics Ibrahim boszniai passától nyerték.³⁾ Baresay Ákosnének 1661-ben lefoglalt javai között pedig 7 aranyos zászlóvért is található, melyek közül 3 ezüst és 4 réz.⁴⁾

A hadizászlónak egyik módosított alakja a *kornéta* („corneta“, „kornyéta“). A kornéta szó eredetileg szarvalakú főveget jelentett, minőt pl. a velencei dogék viseltek. Később magas hangú trombitát jelzett. Ma az angoloknál lovascsapatot és zászlótartót fejez ki. *Ballagi Aladár* Wallensteinjában kornyéást a zászlótartóval, következők szerint a kornétát magával a zászlóval azonosítja, midőn 1630-ra vonatkozó időből a következőket mondja: „A századnál kapitányi fizetés 100 forint (valószínűleg egy óra), hadnagyí 40 forint, tehát épen annyi mint a végbeli huszárhadnagyé, kornyéás vagy zászlótartósé 26 frt. 30 kr., azaz 6 frt. 30 krajcárral több, mint a végbeli huszárkornyéásé.“⁵⁾

A kornéta amnyiban különbözik a közönséges hadizászlótól, hogy míg ennek lobogója a keskenyebbik szélével volt a rúdhoz erősítve, addig a kornétánál a szélesebbik oldalát szegezték oda.⁶⁾

Pompa és kivitel tekintetében alig lehet szebb példát felhozni, mint azt a kornétát, mely a XVII. század közepétől van a Károlyi grófok tulajdonában. — A kornétának bőrrel bevont

¹⁾ T. T. 1887. 383.

²⁾ Száz. 1877. 457.

³⁾ T. T. 1883. 761.

⁴⁾ U. o. 1887. 384.

⁵⁾ Arch. Ért. 1882. II. 298.

⁶⁾ *Boheim*, Waffenkunde. 508.

nyele le van törve, valószínűleg azért, hogy a szabadságharc válságos idejében idegen kezekre való jutástól megkíméljék. Ezt pedig csak az által érhatték el, ha az elrejtésnél alkalmatlankodó hosszú nyelet eltávolították. E díszes hadijelvény felső hegye rézlemezzel bevont gúla, tetején falevél alakú lándzsahegy, melynek egyik lapján az ország címere, másikán a Károlyi-család címere¹⁾ ékeskedik. A gúla alatti rész négyszögű oszlopocska. Ennek kimetszett homlokzatába van állítva a Boldogságos Szűznek fából faragott szobra, karján a kised Jézussal. A kis szobor hajdan díszesen volt kifestve, idővel azonban erősen megkopott. Teljes épségben csak türkiz berakásai és aranyos éregomb díszítései maradtak meg. Az oszlopocskának a szoborral átellenes oldala aranyozott rézlemezzel borított s ezen a következő felírás: „M · A · J · KÁROLYI DEFENS · PATR ·“ A szobortól balra esik az arany paszománttal szegélyezett, háromszögű kis lobogó, melynek egyik lapja skófiummal és sárga selyemmel hímzett piros bársony, rajta a koronátlan országos címer és 1662. évszám; másik lapja zöld atlasz, melyen a Károlyiaknak ezüsttel hímzett címere csillog. E hadi jelvény tündöklő szépségével a legdrágább hadirégiségek közé sorozható.²⁾

Megemlítésre méltó Barcsai Ákosnének 1661-ben lefoglalt javai között talált két veres kanavász kornéta, melyek mindkettje gömb nélküli.³⁾

A *lófarkas zászló* vagy *bonsok* puha fából készült hengeres rúdnak s a reá tűzött lófarknak összetételéből keletkezett. Tetején éregömb, avagy féllhold ragyogott. A póznát keleties ornamentumokkal festették, sőt magát a lófarkot is kék, veres, avagy fekete színnel vonták be. E hadi jelvény a maga egészében fantasztikus külsejű volt.⁴⁾ A bonsokat néha a kornétára is alkalmazták. Ilyet említ Barcsay Ákosnének 1661-ben lefoglalt javainak leltára, midőn bonsokos zöld kanavász kornétáról szól. Ugyancsak itt két zöldre festett bonsokot is találnak.⁵⁾ Sárospatak várának 1642-i inventáriumma törött nyelű török zászlóról tesz említést,⁶⁾ melyen csak bonsokat érthetünk. Ugyanilyen

1) Egyik lábával vérző szívet tartó karvaly.

2) Arch. Ért. 1882. II. 296.

3) T. T. 1887. 383.

4) *Boheim*, Waffenkunde. 510.

5) T. T. 1887. 383.

6) U. o. 1879. 163.

hadieszközre gondolunk, ha az 1650-i regéci inventárium ó-török gyalog zászlója ötlük szemünkbe.¹⁾

II. Oseinknek — mint nomád származású népnek — különös tulajdonságuk volt a *sátorozás*. Életük a szabad természet öléen folyt le. Foglalkozásuk: a vadászat, halászat s esetleges portyázások nagy területeket, örökös mozgást követelt. Az állandó letelepedést kizárta s ezzel gátat vetett a megerősített helyek, falvak keletkezésének. De, hogy a természet viszontagságai ellen magukat megoltalmazzák, időközönként könnyen szállítható állati bőr avagy kenderből szőtt ponyvasátrakat vertek. Ezen szokás sokáig tartotta fenn magát, mert még a XVII. századból is vannak arra konkrét adataink, hogy az előkelőbb főurak hosszabb utazásaik és vadászataik alkalmával felütötték „*vászonházaikat*“. Hadviseléskor pedig úgy a főtisztek, mint a közlegények szabad ég alatt sátrakban tanyáztak.²⁾ A hg. Eszterházyak ingóságainak 1654-i leltára különböző sátrakat említ, ú. m. „ő nagysága tarka sátorát udvarostól, arbronsostól és árbocfákkal együtt“, továbbá egy konyhasátrat árbocfával együtt, egy „lósátrat“ és egy „inasoknak való sátrat“.³⁾ 1656-ban Berényi György ingóságai között két sátrat találnak.⁴⁾ 1661-ben pedig Barcsay Ákosnének javai közül pompás kiállításával egy tarka atlással bélelt veres posztó körsátor⁵⁾ válik ki.

Pontos feljegyzésekből megtudhatjuk, hogy az 1651-i árviszonyok egy kerek tábornak az árát 20 rajnai forintban és két árbocfára való udvaros hosszú sátorét 50 rajnai forintban állapítják meg.⁶⁾

III. *A tábori zene* a hadseregnél különböző feladatot teljesített. Bátorított a küzdelemben s felvillanyozta a lankadó erőket. Ütemeivel szabályozta a menetelést s mintegy varázserővel elejét vette a gyors elfáradásnak. De különösen a harcizaj és fegyverropogás közepette, midőn a legélesebb vezényszó sem volt hallható, igen üdvös és praktikus célt szolgált a különböző jeladásoknál. E téren legjobban a *kürt*, *trombita* és a *dob* váltak be.

Ósi tábori hangszer a *kürt*, mely már a népvándorlás korá-

¹⁾ Lud. Akad. Közl. 1892. XIX. 937.

²⁾ Hadtört. Közl. 1889. 157.

³⁾ Gazdtört. Szemle. 1903. 176.

⁴⁾ *Radcánszky br.*, M. Cs. II. 322.

⁵⁾ T. T. 1887. 390.

⁶⁾ U. o. 1878. 360.

ban is szerepel. Ennek két neme ismeretes: a *síp* és *tárogató*. Az előbbit inkább csak jelzésekre használták, a tárogatót azonban mint szórakoztató hangszert is kezelték. A tárogató alakja tölcésrszerű: hangja éles és lelkesítő. Főleg a kuruckor tábori életében játszik nagy szerepet.¹⁾

A középker elején a nehézkes kürtöt a könnyű *trombita* cseréli fel. Külseje a XIII. századig igen egyszerű. Nem más, mint hosszú pléhcső, melynek vége csészeszerűen kiöblösödik. A XV. század második felében már jelenlegi alakját vette fel.²⁾ Reszketeg, bús harsogásával, átható, csengő áriájával a tábori rend napi mozzanatait (felkelés, lefekvés, sorakozás, stb.) jelezte.

1639-ben a sempthei vár felszerelése egy törött trombitát tüntet fel.³⁾

Gyakori hangszer őseinknél a leölt marhának szarvából készített *tülök*.⁴⁾

A hadimenetelések élénkítésénél, a lépés szabályozásánál kiváló szerep jutott a *dobnak*. A harcieszköz Keletről jutott mihozzánk. Eleinte rézből vagy bronzból üstszerűen volt kiverve. Majd alsó része tompa hegyben végződött s alig 25 cm. átmérőjű felső lapját kidolgozott állati bőr fedte, mely a dobverővel megütve tompán pergő hangot adott. Idővel a keskenyebbik rész hengerszerűen kiszélesedett s nyitottá lett. Így jött létre a kétfenekű dob.⁵⁾

Nagyobb alakjait magasabb pontokon, főleg tornyokon alkalmazták, hogy veszély idején a vár összes őrsége meghallja annak figyelmeztető verését. Pl. az 1649-i tokajvári inventárium is említi a „várbéli toronyban“ egy pár rézdobot.⁶⁾

A dobokat a XVII. században párok szerint számítják. Talán azért, mert a lovas a ló mindkét oldalára akasztott egy-egy dobot és szükség esetén, amelyik a keze ügyébe akadt, azt ütötte meg.⁷⁾

Eszerint volt *lőhátára való* vagy *lovas* és *gyalogos dob*. A lovas dob a nyereg mellső kápájának mindkét oldalára járult.⁸⁾

1) Lud. Akad. Közl. 1885. XII. 71.

2) *Boheim*, Waffenkunde. 513.

3) T. T. 1905. 152.

4) Lud. Akad. Közl. 1885. XII. 71.

5) *Boheim*, Waffenkunde. 212.

6) Lud. Akad. Közl. 1888. XV. 618.

7) *Czuberka*, Kuruckori fegyverek. 121.

8) *Boheim*, Waffenkunde. 212.

Ellenben a gyalogos a harcos nyakáról bőrszijon függött le. Mindkét faj képviselve van 1639-ben a sempthei¹⁾ s 1642-ben a sárospataki várban.²⁾ Berényi György is 1656-ban a hadieszközökhöz egy nagyobb és egy kisebb rézdobot soroz.³⁾ 1658-ban pedig Kassa város fegyvertárában 6 gyalog dobot találnak.⁴⁾

¹⁾ T. T. 1905. 152.

²⁾ U. o. 1879. 165.

³⁾ *Radványky br.*, M. Cs. II. 322.

⁴⁾ T. T. 1890. 383.

Védőfegyverek.

A páncél. Vaspáncél. Karvas. Sodrony-páncéling. Páncélgallér. Páncélkeztyű. Páncélimég. Páncélgyártás. — *A sisak.* Huszár- vagy magyar sisak. Rohamsisak. — *A pajzs.* Tárcsapajzs. Kerekpajzs.

A védőfegyverek a XVII. század elején elég gyakori használatnak örvendenek; a század derekán azonban már lassan tűnnek el, rövidesen végkép elenyésznek.

Legnevezetesebb részei: a *páncél*, *sisak* és a *pajzs*.

A *páncélnak* első alakjai puhított állati bőrből és vászonból készültek, melyekre utóbb csont- vagy fémpikkelyeket varrtak. E páncél főleg a rómaiaknak dáciai lovasainál (equites cataphracti) a IV. és V. században divatozik. Még régebbi nyomait az ó-testamentumban találjuk. (I. Liber Samuelis, caput 17, versus 6 etc.), ahol páncél gyanánt vékony inak segítségével bőr- vagy fémpikkelyekkel televarrott vászon-, de többnyire bőr- ing szolgált. Ez utóbbi körülmény folytán keletkezett a lorica (páncél) elnevezés a loris (bőr) szóból.¹⁾ — A páncélnak e kezdetleges alakjait az előkelők inkább ékességül, mint védelmi szempontból öltötték magukra. S éppen ezért dúsán alkalmazták rajta az arany lemezes díszeket.²⁾

A korviszonyok tökéletesedésével lépést tartott a páncélok fejlődése. Nemcsak a mellet és a nemesebb részeket, hanem az egész testet vashüvelybe burkolták. — Ugyanakkor a hadtörténelem keretében újabb mozzanat áll be, mely hadat izen a nehéz páncélnak s e mozzanat a tűzifegyverek megszületése. Minél jobban tökéletesednek a tűzifegyverek, annál inkább vastagodott és súlyosbodott a páncélzat. Gyakran megesett, hogy a legedzettebb harcos is, még mielőtt szembeszállhatott az ellenséggel, a

¹⁾ Lud. Akad. Közl. 1887. XIV. 20.

²⁾ Arch. Ért. 1882. II. 89.

reá nehezedő fegyverek és öltözet nyomásától kimerülve összeroskadt. Pl. a XVII. század első felében élő Galenus Bernátnak, Münster harcias püspökének (1604—1678) óriási méretű páncélja 112 fontot nyomott.¹⁾

De a páncél sokáig nem állhatta ki a versenyt a tüzfegyverek erejével. Súlyát csak bizonyos határig lehetett fokozni, míg a vitéz azt elbírta. S ha rendeltetésének még eme végső alakjában sem felelhetett meg, ha a puskagolyó még ekkor is átjárta, meg kellett érnie, hogy kiküszöböljék a hadieszközök sorából. — A harcias külső, mit a nehéz páncél a vitéznek kölcsönzött, a tradíciós ragaszkodás, mellyel a nemesség vele szemben viseltetett, ideig-óráig megmenték az elfeledéstől, de mint alkalmatlan eszköz végre is a lomtárba került s a XVII. század végén egyedül a vértes csapatok tartották forgalomban.²⁾ Legelőször a páncélcipők, majd a lábvérték tűnnek el, utóbb maga a páncél is osztozik társai sorsában.

A páncélt Zrínyi sem veti meg, de kikél annak szertelen tömege ellen, mely a harcost ügyességében megakasztja. Maga mondja, hogy „ha tőkét fegyverderékban zársz is, csak tőke léssen, embernek való az: de nem olyan azért, hogy ne mozdulhasson benne az ember, hogy mástul kelljen kérdezni, iszik-e a lóva, hanem oly vasderék kell, akiben forgolódhassék az ember és lóra is ülhessen.“³⁾

A páncélzat érdeme mégis kétségbevonhatatlan. Mert míg egyrészt a gyöngébb hatású fegyverekkel szemben tényleg védelmet nyújtott a harcosnak, másrészt kiváló teréül kínálkozott az ornamentikának. A művészi gond, mellyel az érdemes mesterek elhalmozták, nem egy remeket adott a lovagvilág finom ízlésű nemeseinek.

Igazi mesterművek különösen a *vaspáncélok* sorából kerülnek ki, melyeket legkülönbözőbb idő alatt készítettek el. Minél nagyobb gondot s művésziesebb ízlést fordított rá mestere, annál hosszabb időbe került előállításra. Az 1633-i kassai árszabásból olvassuk, hogy egy páncél 8 vagy 12 hétig is készült; a páncél-ujj 5 hétig s egy páncélszak elkészítése nyolc napig is eltartott.⁴⁾

¹⁾ Lud. Akad. Közl. 1886. XIII. 331. E páncél a darmstadti nagyhercegi múzeumban még ma is látható.

²⁾ *Bochem, Waffenkunde.* 21.

³⁾ *Horeáth:* Gr. Zrínyi Miklós, *Hadtud. munk. Vitéz hadnagy.* (Aphorismák.) 272.

⁴⁾ *Gazdtört. Szemle.* 1901. 36.

A vaspáncél vagy fegyverderék („cuirasse“, „panciera“, „cota“, „cuirass“) rendszerint feketére festett vasmellből és vashátból állott.¹⁾ De acélból is készülhetett, a minőt leginkább a huszárok hordtak.²⁾ Alája vastag köntös került, hogy mozgás közben a vitéz meg ne sérüljön.³⁾

Őseink a vaspáncélt már a XI. századtól használták. S nemcsak magukat, hanem a könnyebben sebezhető részekben lovaikat is vértlemezzel védték. Így az egész hadsereg mozgó vastábornak tünt fel.⁴⁾

A XVII. századból fenmaradt mellvérték közül nevezetes Vörös Pál csobánci várkapitány vértje. Egészében síma, feketére festett acél kiemelkedő bordával és a szegélyezeten sűrűn egymásmellé vert szögekkel. Előrésze úgy a jobb, mint a baloldalon erősebb horpadást mutat, mely csak puskagolyótól származhatott.⁵⁾

Az 1639-i sempthei várfelszerelés egy német,⁶⁾ s az 1642-i sárospataki 7 közönséges fegyverderéket említ. Ezek közül egy hasznavehetetlen, a többieknek egyikén pedig a nyakvas a vállvassal függ össze.⁷⁾

Értékes darabok kerülnek ki 1645-ben gr. Eszterházy Miklós nádor kincstárából. Az egykorú feljegyzés ugyanis itt három vétről beszél. Ezek egyike ezüst, másika réz s harmadika aranyozott vas.⁸⁾ A bécsi császári fegyvertár gyűjteményében pedig Tiroli Ferdinánd Károly főherceg mellvértje szerepel „igen szép formával“ és 1650. évszámmal.⁹⁾ 1650-ből való még Berényi Györgynek Ugrócz és Temetvény várában talált két aranyos vértje posztótokkal együtt.¹⁰⁾

Végül az Eszterházyaknak 1654-i leltára felsorol egy nagy öreg aranyosat, melyet Ujvár alatt nyertek, „egy másik szintén aranyosat, belül felírással s egy harmadik ezüstműből valót gazdag aranyozással.“¹¹⁾

1) *Bárczay*, A hadügy fejl. II. 161. Gazdtört. Szemle. 1901. 481.

2) Hadtört. Közl. 1897. 434.

3) Lud. Akad. Közl. 1886. XIII. 330.

4) U. o. 1880. VII. 373.

5) Látható a Magy. Nemz. Múz. Régiségtárában a IV. számú szekrény tetején.

6) T. T. 1905. 152.

7) U. o. 1879. 163. 164.

8) U. o. 1883. 765.

9) Hadtört. Közl. 1893. 380.

10) *Radvánszky br.*, M. Cs. II. 301.

11) Gazdtört. Szemle. 1903. 173.

A vaspáncélok ára a XVII. században nagyon ingadozott. Az 1635-i kassai limitáció szerint egy fekete fegyverderék, melyet a puskagolyó át nem jár, 16 frtba kerül; a kevésbbé finomabb 9 frtba, egy pléh fegyverderék 9 frtba s acél fegyverderék 18 frtba.

A páncélnak kiegészítő része a *karvas*. Ez is, valamint maga a páncél vas- vagy acélpléhből készült s a kar befödésére szolgált. A XVII. századi árszabások a karvas árát 2, illetőleg 3 frtban állapítják meg.¹⁾

A vértet az európai nemzetek közül legelőször nálunk magyaroknál ejtik el a hadi eszközök sorából. A harmincéves háború idején ritkán találkozunk vértezett katonával; legfeljebb a parancsnokok öltik magukra e védő eszközt. A XVII. század végén pedig majdnem teljesen kimegy a használatból.²⁾ Ennek oka a keleti invasio, a török könnyű lovasság előnyös fölénye az európai nehéz hadsereggel szemben, s a felvilágosodottság, mely végre a vértezettől kölcsönzött harcias külsejére büszke lovagi elfogultság fölött győzedelmeskedett.

A *sodrony-páncéling* első igen kezdetleges alakja egyes újabbnak írók véleménye szerint a XII. században jelenik meg.³⁾ Erre nézve azonban oly adattal is rendelkezünk, mely azt állítja, hogy pikkelyes, valamint sodronyos páncélt Kaukázus táján és Derbend környékén már a honfoglalás korában gyártottak.⁴⁾ Sőt olvassuk, hogy az ókori klasszikus népek is ismerték. Mégis úgy a rómaiak, mint a görögök inkább vaslemezes inget öltöttek magukra.⁵⁾

A sodrony-páncélhoz szükséges sodrony nyújtása kezdetben kalapácsolás által történt. Elképzelhető, hogy az óriási fáradság és munka, amelybe egy sodrony-páncél előállítására került, ily hadi-öltöny beszerzését csak a gazdagabb és előkelőbb osztálynak engedhette meg. De midőn a XIV. század első felében a sodronyhúzást feltalálják,⁶⁾ a páncél ára is csökken s így szélesebb körben terjed el. Pl. az 1633-ban Kassán egy aprószemű, köröskörül rézzel díszített páncél (pantzir) 31, nagyszemű (öreg)

¹⁾ Arch. Ért. 1905. XXV. 274. T. T. 1878. 360.

²⁾ Lud. Akad. Közl. 1890. XVII. 175. 176.

³⁾ U. o. 1887. XIV. 20.

⁴⁾ U. o. 1899. XXVI. 321.

⁵⁾ U. o. 1899. XXVI. 313.

⁶⁾ U. o. 1887. XIV. 20.

páncél 15, egy közönséges páncéling 12 s egy más aprószemű 24 frtba kerül.¹⁾

A XVII. századi sodrony-páncél négyszeresen egybekapcsolódó kisebb-nagyobb sodronykarikákból volt összerakva. Főleg a magyar huszárságnak volt védőfegyvere, kik még a XVII. század vége felé is viselték.²⁾

A nyugatiak sodrony-páncélinge rendszerint síma és egyszerű, a keletieké arany, ezüst rozettákkal és csillagokkal, és színes drágakövekkel ékített.

Művészi kivitel tekintetében elsőrendű a bécsi császári fegyvertárban elhelyezett s egykor Montecuccoli Rajmond gróf és melfi herceg tulajdonában levő magyar sodrony-páncéling, mely finom ezüstözött verezrez-sodronyból készült. Eleje aranyozott bronz rozettákkal és hasonló művű ékköves nyakláncsal díszített.³⁾ Másik inge a Magy. Nemz. Múzeum Régiségtárában található. Ennek nyakkörűli nyílása 20, a mell szélessége 60 és hossza 77 cm. Ujjai egészen rövidek s alja négyszögben kivágott esipkészetben végződik.⁴⁾

A páncélzat többi részei: a *gallér*, *keztű* és az *imeg*.

A *páncélgallér* részeivel: a mell- és a hátvassal szorosan reáillett a mellre és a nyakra. Mellső és hátsó része egymástól elválott, mindkettő azonban balról szíjjakkal függött össze; jobboldalt pedig gombszerű nyúlvánnyal kapcsolódott egymáshoz.⁵⁾ Olaszországban a XVI. század derekán a páncélt teljesen levetik, de a páncélgallért továbbra is viselik. 1620 körül a gallér mellső része a mellén lejjebb nyúlik és kiszélesedik. E rész alkalmassá vált a különböző ékítményekre. Eleinte Olaszországban terjedt el az előkelőbb tisztek körében, de csakhamar Európa többi állama is hódolt e fegyverdarab célszerűségének.⁶⁾

Díszes kivitelben használták az előkelő harcosok a *páncélkeztűt*. Az 1642-i sárospataki⁷⁾ s az 1661-i Barcsay Ákosné-féle javak inventáriuma⁸⁾ több pár bogláros páncélkeztűt említ.

1) Arch. Ért. 1905. XXV. 274.

2) U. o. 1891. XI. 130.

3) Hadtört. Közl. 1893. 384.

4) U. o. 1888. 196.

5) *Boheim*, Waffenkunde. 62.

6) U. o. 66.

7) T. T. 1879. 164.

8) U. o. 1887. 389.

Kassán 1633-ban egy pár (bokor) dupla páncélkeztyű ára 2 frt., s egy pár nagyszeműé 125 denár.¹⁾

E kör szabómesterei festői külsőt kölcsönöztek a *páncélimegnek*. („Páncérimeg.“) E ruhadarab a páncél fölé került. S mivel épen a harcok külső fényének emelése s a szürke, dúrva sodronypáncél elfödése volt a célja, a kelme, melyből készült, finomsága mellett még igen mutatós.

Anyaga a legváltozatosabb színű atlasz (atlac) vagy tafota; díszítése gyöngyökkel tűzött arany skófiomos virágok s ezüst csipkeszegések. Egy XVII. századi inventárium karmazsin színű vörös tafota imegről szól, mely mellén, nyakán és újjain keskeny ezüst csipkével s arany-ezüst kivarrásokkal van tarkítva.²⁾ Gyönyörű kiállításúak a hg. Eszterházy-féle gyűjtemény imegei, különösen egy vörös atlasz arany skófiomos és gyöngyös virágú, kék tafota béléssel, s egy kék atlasz, ezüst csipkés, virágos, „királyszínű“ tafotával bélelve.³⁾

A kiállítás, csín és izlés, mely a fenti két imegnél a színek és díszítések összepárosításában nyilvánul — mondhatni — a legfinomabb és legnemesebb. Nem rikító, de a legszebb harmóniába olvadó.

1651-ből származó feljegyzés szerint egy varrott páncélimeg ára 3 rajnai forint s egy „paraszt“ páncélimegé 2.⁴⁾

A *páncélgyártás* a XVII. század elején leginkább Kassán virágzott. Páncélgyártói közül 1630-ból Pauszner György s 1651-ből Sur János neve ismeretes.⁵⁾

A XVII. század közepén még külön célük van; a cél belső életében azonban már erős hanyatlás áll be ugyammyira, hogy 1652-ben a cél kebelében egyedül Páncélgyártó János marad meg.⁶⁾

A *sisak* szó állítólag tőlünk ered s hasonló alakban átvették a csehek, horvátok, lengyelek és az oroszok. Ugyancsak a sisak szóból származik a német „zischägge“ is.⁷⁾ Tulajdonképen az állati bőrből készült sípkából fejlődött, mit a görög „zwei“ elnevezés

1) Gazdtört. Szemle. 1901. 36.

2) T. T. 1879. 146.

3) Gazdtört. Szemle. 1903. 173.

4) T. T. 1878. 360.

5) Arch. Ért. 1905, XXV. 273.

6) U. o. 1901. XXI. 79. T. T. 1890. 384.

7) *Czobor*, Magy. orsz. tört. eml. II. 348.

igazol, mely eredetileg „kutyabőrt“ jelentett, Homeros pedig „sisak“ értelemben használja.¹⁾ Később a fegyverek tökéletesedésével érccel erősítették meg, majd egészen éreből készítették.

Őseink a sisakot valószínűleg a szaszanidáktól kölcsönözték, kikkel gyakori összeköttetésben állottak.²⁾ De még nálunk igen ritka hadieszköz s legfeljebb az előkelőbbek viselték. A közvitéznek ellenben érccel borított bőr- vagy nemezfüvet hordtak.³⁾ Falcuin laubi apát a magyarok rajnamelléki hirtelen megjelenését úgy írja le, mintha a „föld rejtékéből merültek volna fel a páncélok és sisakok ezrei.“⁴⁾ Erre nézve azonban valószínű Salamonnak azon állítása, hogy őseink sisak helyett érccel fedett nemez füvet viseltek s ezeknek ragyogása tévesztette meg a krónikást.⁵⁾

A XVII. században még hordják a sisakot. Pl. *Zrinyi Tábori kis tractájában* olvassuk, hogy „a lovas tizedesnek sisak, elől-hátul melyvas, kosperd vagy pallos, kívül mind szűrhasson, váglasson, pár pisztoly és karabin“-ból álljon a fegyverzete.“⁶⁾

A nehéz acél sisak sokszor felhorzsolta a fejbőrt s már ez a csekélynek látszó körülmény is csökkentette a vitéz harcikészségét; a bajon a gyakorlat úgy segített, hogy a harcosfejére puha vászon- (Turnayhawbe) vagy bőrsipkát húzott s arra tette a sisakot.

Az 1642-i sárospataki inventárium csak egy ilyen „sisak alá való sapkát“ említ.⁷⁾ Ellenben a sisak több fegyvertárban található fel. Így pl. a sárospatakiban „egy pofa nélküli aranyos,“ egy páncél és 6 közönséges sisak szerepel.⁸⁾ Az 1649-i tokajvári leltár pedig fehér és fekete sisakot különböztet meg.⁹⁾ Regécen 1650-ben két hegyes sisak található.¹⁰⁾ 1656-ban Berényi György ingóságai között 7,¹¹⁾ 1658-ban pedig a kassai várban 29 sisak van felhalmozva, mely utóbbiak valamennyie rozoga.¹²⁾

¹⁾ Arch. Ért. 1882. II. 88.

²⁾ Lud. Akad. Közl. 1899. XXVI. 323.

³⁾ Nagy G., A Magy. vis. tört. 42.

⁴⁾ Lud. Akad. Közl. 1899. XXVI. 319.

⁵⁾ Arch. Ért. 1886. VI. 201.

⁶⁾ *Zrinyi*, Tábori kis tracta. 377.

⁷⁾ T. T. 1879. 164.

⁸⁾ U. o. 1879. 164.

⁹⁾ Lud. Akad. Közl. 1888. XV. 624.

¹⁰⁾ U. o. 1892. XIX. 937.

¹¹⁾ *Radócszky br.*, M. Cs. II. 322.

¹²⁾ T. T. 1890. 383.

A sisakárákra megjegyezhetjük, hogy 1633-ban Kassán egy aprószemű páncélsisak 6,¹⁾ egy fekete sisak (morion) 3, csiszolt (polirte) pedig 4 és 6 frtba kerül.²⁾ 1635-ben egy közönséges sisak 5 s egy kevésbé finom 3 frt.³⁾ Végül 1651-ben egy páncélsisak ára 2 rajnai forint.⁴⁾

A XVI. és XVII. század folyamán úgy nálunk mint az oroszoknál és oszmánoknál a *huszár-* vagy *magyar sisak* terjedt el.⁵⁾ Nevét nem magyaros volta miatt kapta, — mert hiszen a lengyelek, moskoviták, törökök, perzsák és indusok is viselték, — hanem mivel különösen minálunk dominált. Jellege keleties. Alakja a korok szerint változik. Míg a XV. század végén és a XVI. század elején magasabb és hegyesebb, addig a XVI. század végén és a XVII. század elején inkább elgömbölyödik s díszes voltából is veszít.⁶⁾

Alakja máskülönben csészeszerű, hátul rákfarkhoz hasonló lemezzel, elől mozgatható orrvédővel és homlokellenzővel. Oldalt pedig szív-, kör-, vagy ék alakú fülleppentyűkkel van felszerelve.⁷⁾ A tiszti huszársisak orrvasa, szögei s a hátsó részén lévő tollforgatója aranyozott, belseje bársonnyal bélelt.⁸⁾

Eleinte a könnyű fegyverzetű huszárságnak szolgált védőeszközüül, de már a XVII. században a nehéz fegyverzetű dragonyosok is kezdik viselni. Nyugatnak, pl. Németországnak mi kölcsönöztük a formát.⁹⁾

A *rohamsisak* vagy *rohamskalap* (csizsega) a magyaroknál főleg a középkorban volt használatos, de sűrűen találkozunk velök a XVI. és XVII. század folyamán is. E védőfegyver tulajdonképen rovátkolt vasfőveg, melynek hegye gombban végződik. Az arca irányuló ütésekre felfogására az orrvas gyanánt szereplő s befelé görbülő vasrudacska szolgált.

Ilyen rohamskalapja volt Zrinyi Miklósnak, melyet jelenleg a bécsi császári fegyvergyűjteményben őriznek. A sisak maga

1) Gazdtört. Szemle. 1901. 36.

2) Arch. Ért. 1905. XXV. 274.

3) Gazdtört. Szemle. 1901. 481.

4) T. T. 1878. 360.

5) Lud. Akad. Közl. 1899. XXVI. 325.

6) Arch. Ért. 1880. I. 181.

7) Lud. Akad. Közl. 1899. XXVI. 325. *Nagy G.*, Magy. vis. tört. 166. *Czobor-Szalay*, Magy. orsz. tört. eml. II. 348.

8) Arch. Ért. 1880. I. 182.

9) U. o. 1880. I. 181.

karcsú alkotású s gombhegyben végződik. Elöl a középen tollforgató, hátul kis nyakvédő s két oldalt szépen díszített fültakaró. Ornamentikája kék alapba olvasztott aranyékítmény. A minták magyar stülűek, de arabs motivumokba hajlók.¹⁾

Ugyancsak ezzel a sisakkal ábrázolják Zrinyit az általa veretett pénzekben is.²⁾

A püspökök rohamkalapján — mint speciális jelvény — a jeruzsálemi kereszt tűnik fel: „In hoc signo vinces.“ felírással.³⁾

Egyik legrégibb védőfegyver a *pajzs*. Első alakja többszörös bikabőr rétegből összerótt, illetőleg fából alakított s érclemezzel borított,⁴⁾ minőt pl. Homeros is ismer.

Némely író véleménye szerint őseink a pajzsot már a honfoglalás előtti korban ismerték. S emellett Konstantinus Porphyrogenitus azon állításával érvelnek, hogy Árpádot fejedelemmé választása alkalmával kozár szokás szerint pajzsra emelték. A Képes Krónika pedig megjegyzi, hogy a honfoglaló magyarok vértén nemcsak páncélt, hanem kisebbszerű kerek pajzsot értettek.⁵⁾ Tekintetbe kell azonban vennünk, hogy őseink könnyű lovas nép valának s mint ilyenek semmiféle pajzsot nem hordhattak, mert általuk gyors mozgás esetén akadályozva lettek volna. S ha mégis viseltek, úgy azt csakis az előkelőbb vezérek viselhették. A közemberek pedig állati bőrből készült, ujjatlan gallérformát, úgynevezett kacagányt⁶⁾ hordtak, mely könnyűségénél fogva a lovasnak nagyon is megfelelt.

A pajzsot, — mely a XV. századtól még lovagi játékoknál szerepel — a XVII. század elején a tüzfegyverek térfoglalása teljesen kiszorítja a használatból,⁷⁾ s csak itt-ott egyes főurak fegyvertárában található. A XVII. századból származik az Eszterházy Pál herceg tulajdonában lévő keleti díszpajzs, melynek felületét kis ezüst leveles ágakkal mintázott arany skófium szövet borítja. Széleit aranyozott ezüst lemez szegélyezi, melyeken az

1) Hadtört. Közl. 1893. 268.

2) U. o. 1893. 270. V. ö Arch. Ért. 1890. 383. és Weszerle Érmészeti táblái G. csoport 6. sz.

3) Lud. Akad. Közl. 1887. XIV. 39.

4) Arch. Ért. 1882. II. 90.

5) *Nagy G.*, Magy. vis. tört. 43. Arch. Ért. 1890. X. 415.

6) Arch. Ért. 1886. VI. 199.

7) Lud. Akad. Közl. 1899. XXVI. 326.

aprótürkisz rozetták vésett levéldíszek között sorakoznak. Középen csipkézett szélű s nephrit, türkisz, smaragd és rubintokkal kirakott nagy boglár helyezkedik el, míg a felület többi részét hat egész és hat fél perzsastilű drágaköves boglár díszíti. Baloldala piros bársonnyal bélelt s négyszögű kézfejjvédővel ellátott.¹⁾ Nevezetes még az 1642-ben Sárospatakon talált tatárpajzs²⁾ s az 1649-i tokajvári inventáriumban felemlített 9 darab pajzs.³⁾

A XIV. században lép fel a török befolyás alatt fejlődő magyar *társcapajzs*. Használata a XVII. század közepéig beigazolható.⁴⁾ Pl. Baur Johann Wilhelmnek 1634-ik évből származó rézmetszetén a magyar gyalogság egyrésze könnyű társcapajzsokkal van ábrázolva.⁵⁾

Kis *kerek pajzsot* használnak a XVII. században a magyar hajdúk és darabontok, melynek könnyű alakja egyes afrikai törzsek, a nomád arabok, indusok és a modern kulturától érintetlen népek körében még ma is fellelhető.⁶⁾

Déva várában 1640-ben 4 kerek pajzsot leltároznak,⁷⁾ Kassa város fegyvertárában pedig 1658-ban egyetlen egyet.⁸⁾

1) *Czobor*, Magy. orsz. tört. eml. II. 382.

2) T. T. 1879. 164.

3) Lud. Akad. Közl. 1888. XV. 621.

4) *Czobor*, Magy. orsz. tört. eml. II. 349.

5) *Szendrei*, Magy. vis. tört. fejl. 119.

6) *Boheim*, Wallenkunde. 192.

7) Nemz. Múz. Levél. Törzsanyag. 1640.

8) T. T. 1890. 383.

HETEDIK FEJEZET.

Lófelszerelés.

A lófelszerelés általában. Patkó. Lőfestés. — *I. A kantárat. A szüggelő és formatring. Orrozat. Űstöknyomtató. Nyaklódész. Bonesok.* — *A zabola és fajai. Zabláarak.* — *II. A nyereg: A nyereg alkotórészei. A nyereg díszítése. Magyar nyereg. Török nyereg. Murát nyereg. Tatár nyereg. Kármán nyereg. Német nyereg. Kocsi- és beslianyereg. Nyeregáarak.* — *III. A nyeregtakaró és fajai: Kápa. Cafrag.* — *IV. A kengyel. Diszkengyel. Kengyelvas árák.* — *Kengyelészj. Kengyelfajok: Magyar-, katona- és huszár-kengyel. Török kengyel. Kármán és tatár kengyel. Tányér- és babaalakú kengyelvas.* — *V. A sarkantyú és díszítése.*

A magyarság mint kitűnő lovasnép minden korból ismeretes. Sok nevezetes csatát, döntő ütközetet a példásan szervezett könnyű lovasság tetteire s gyors cselekvőképessége vívott ki. De büszke is volt a magyar mindig az ő hű lovára. A gondosság, mellyel elhalmozta, a fény és pompa, mellyel körülövezte, gyöngéd szeretetről tesznek tanúbizonyságot. Másrészt meg jól esett ün-
éretének, ha lova minél fényesebben, minél pazarabban jelen-
hetett meg a harcmezőn.

Őseink sallangokkal, boglárokkal, pitykével rakták meg a nyeregtakarót s a kantárat minden részét.¹⁾

Az ozmán hatalom terjeszkedésével a lófelszerelések újabb hatás alatt fejlődnek tovább, mely hatást általában keleti befolyásnak mondjuk. Már a hg. Eszterházyaknak 1654-i fraknóvári leltára külön kis aranyos „török gyöngye szerszámocskát“ említ²⁾ s br. Bálintit Zsigmond lőszerszámai is keleti ízlést árulnak el. 1662-i leltára ugyanis három köves boglárú fékagyat, egy zöld köves szüggelőt s egy „öreg lóra való“ zománcos szerszámot aranyos tarka majcra tűzött slefekkel tüntet fel. Egy másik kes-

¹⁾ Nagy G., A magy. vis. tört. 51.

²⁾ Gazdt. Szemle. 1903. 176.

kenyebb szíjű lószerszáma pedig sűrűn egymást érő slefsorozattal, hat pillangóval s bogláros szügyelővel jelenik meg.¹⁾

Ezek mellett olyan lószerszámra is van adatunk, melyet honi kézműves készített. 1653-ban pl. Cseffei Lászlónak aranyos lófelszerelése a siket Seres István kezei közül került ki.²⁾

Ez időben — mint azt az 1635-i kassai limitatióból megtudjuk — egy lóra való szerszám értéke 32 frt., ha díszesebb, 36 frt., egyszerűbbé 25 frt.³⁾

A lófelszerelésnek legegységesebb s egyik legfontosabb része a *patkó*. Feltalálása úgy kereskedelmi, mint harcászati szempontból jelentős mozzanatnak mondható. Mert azelőtt, ha a ló lovasát köves úton vagy keményebb talajon vitte, patái hamar elkoptak s hogy használható legyen, a paták újra kiövéését kellett megvárnia. Szicíliai Diodor említi, hogy miután a római lovasok lovainak patái a folytonos utazás miatt elkoptak,⁴⁾ a lovasságot egy időre használni nem lehetett.

A patkónak feltalálási ideje ismeretlen. A római írók említenek fémből készített, vagy növényi szálaból font ló-, illetőleg öszvértalpakat, de ezeket csak reá csatolták a ló lábára. Első biztos nyomait VI. vagy Bölcs Leó görög császár Taktikájának V. fejezetében találjuk, hol a ló patájára szegezhető félhold alakú patkókat említ.⁵⁾ Egyébiránt patkók a német krónikások szerint is nagy számmal fordultak elő a magyar csatahelyeken.⁶⁾ Tökéletesebb alakjai a XI. és XII. században Közép-Európában a normannok idején tűnnek fel.⁷⁾

Félhold alakú patkóról 1642-ben a sárospataki inventárium tesz említést s ezek között is fehér és fekete patkókat különböztet meg.⁸⁾

A XVII. században divatos volt a *lófestés*. Az állat szőrét legtöbbször vörösre vagy kékre festették, de egy 1633-i adat szerint zöld színre is mázolták,⁹⁾ mely jelenség a legkritkábbak közé sorozható.

¹⁾ T. T. 1880. 591.

²⁾ U. o. 1884. 143.

³⁾ Gazdt. Szemle. 1901. 479.

⁴⁾ „... equorum ungulae propter itinera nunquam remissa, detritae . . .“

⁵⁾ „Ferra lunatica cum clavis . . .“

⁶⁾ Lud. Akad. Közl. 1899. XXVI. 320.

⁷⁾ U. o. 1886. XIII. 34.

⁸⁾ T. T. 1879. 166.

⁹⁾ Nemz. Múz. Lev. Törzsanyag. 1633.

A lófelszerelésnek részei: a *kantár* vagy *fék*, *szüggelő*, *farmatring*, *orrozó*, *homloksztyj*, *pofasztyj*, *állazó*, *kantársztyj* vagy *fék-szdr*, *üstöknyomtató*, *nyakravaló*, *zabolasztyj* és a *zabola*.

A tulajdonképeni lófelszereléshez tartozott a *kantárzat* vagy *fék* (tokagy). Ezen eszköz a zablával összefüggve a ló fejét fogta körül, tehát az állat legnemesebb testrészét díszítette. Így könnyen érthető az a bőkezűség, melyben elsősorban a lószerszám ezen részét részesítették.

Egyszerűbb lószerszámoknál egész rendszeresen a fekete vagy vörös színbe áthajló barna bagaria bőrt alkalmazzák. De ezeket is sokszor aranyozott ezüst csattok, medaillonok, vagy apró láncok fogták össze. A szíjakat zománcozott nemes fémlapokkal és ezüst gombokkal rakták tele, mely utóbbiakba néha türkizeket és egyéb drágaköveket foglaltak.

Az aranyozott ezüst féket karikákkal egymásba kapcsolt lemezek vagy összefűzött gombszemek sorozata alkották. Innen az oklevelekben használt „gomiformára csinált fék“ kifejezés is. A selyem-, karmazsin-, vagy bőrsztyjkantárok — a fémkantárokkal ellentétben — minden megszakítás nélkül egy darabból készültek. Ezeknél is igen gyakori díszítő tárgyak a boglások, skófiomos gombok, színes drágakövek és zománcebeöntések. Különösen a zománc, élénk s változatos színvegyülekével, kellemes hatást gyakorolt a szemlélőre.

A XVII. századi oklevelek a kantárzatnak több fajtát említik; ilyenek az *úti*-, *áldásbeli*-, *vásári cseres*-, *paraszt*- és *faragott fék*.¹⁾ A legutóbbi nevét bizonyára bevéselt cifrázataitól, figuráitól nyerte.

Kiváló becsű műtörténeti emlék Kemény János erdélyi fejedelem díszkantárja.²⁾ Pirosbarna bőr anyaga türkizes aranyozott ezüst pitykéekkel van televarrva. Szíjazatát a fültő hátsó részén, a homlokon és a nyakon zománcozott és türkizekkel kirakott aranyozott ezüst medaillonok tartják össze. A sztyjvégek aranyozott ezüsből valók.

A fékeknek gyönyörű példányait a XVII. század második feléből származó szitnya vári leltár tárja élénk. Legszebbek: egy ezüst sujtásos vörös karmazsin selyemből készült kantár ezüst skófiomos³⁾ gombocskákkal s egy makkos formára csinált bagaria

¹⁾ Gazdtört. Szemle. 1901. 479.

²⁾ Látható a Magy. Nemz. Múz. Régiségtárában.

³⁾ A skófiom sodrott aransztyál, mellyel domborúan varrtak.

szijkantár láncos és pillangós ezüst boglár ékítéssel.¹⁾ Kiváló értékű még egy aranyozott ezüst csattokkal és boglárokkal meg-
rakott aransujtásos zöld selyemkantár kicsiny vörös klárisokkal
és zománc kiöntésekkel. A csattokról, valamint a boglárokról
apró csillagok és holdak függenek le,²⁾ mely díszítés bizonyos
keleties jelleget tükröztet vissza.

1642-ben Monoky Erzsébet ingóságai között is találunk egy
aranyozott fékagyat bogláros szügyelővel s ezüst sávos aranyos
orrozóval.³⁾

Valóságos műremekeket rejt gr. Eszterházy Miklós 1645-i
kincstára. Ilyenek „egy veres szijra csinált ezüst, aranyozott
kantár“, továbbá arany fonállal átszótt selyem fékagy türkiz
kirakásokkal, egy aranyozott ezüst türkizes fékagy hozzávaló
ezüst, gombos majc fékszárral és szügyelővel; végül egy apró
hólyagos ezüst bogláros kantár.⁴⁾

Nevezetesek a hg. Eszterházyaknak fraknóvári ingóságai
közt 1654-ben szereplő aranyozott ezüst türkizes, smaragdos és
rubintos fék ezüst zablával, türkizes orraivalóval, szügyelővel s
türkizes, rubintos, smaragdos nyakraivalóval; továbbá „egy aranyo-
zott ezüst türkizes, smaragdos, zafiros ritka bogláru fék szügyelős-
tül s orraivalóval“, s több vörös karmazsin és bogaria fék. Itt
találunk még egy zománcos aranyozott ezüst és egy skófiom
gombos kantárt.⁵⁾

A br. Bálintt család ingóságainak 1660 körüli leltára
„öreg lóralóval“ áttört kantárt említ türkizzel és más drágakövek-
kel kirakva; azután egy vékony apró pikkelyű fehér színű
szügyelővel és aranyos rúdú kormányzabolával.⁶⁾

Végül Barcsay Ákosnének 1661-ben lefoglalt javainak leltára
három kötőfékre való majcot⁷⁾ s öt majc fékemplőt tüntet fel.⁸⁾

A lószerszámot részben hazai, részben külföldi mesterek
gyártották. Perityvity-Horváth Kozma önéletírásában megemlíti,

1) T. T. 1879. 145.

2) U. o. 1779. 145.

3) *Radvánszky br.*, M. Cs. II. 274.

4) T. T. 18 3. 762.

5) *Gazdtört. Szemle.* 1903. 171. 172.

6) T. T. 1880. 589. 592.

7) A majc bőrrrel szegett és kivarrott szerszámot jelent. Részint a szij-
gyártók, részint a paszománt készítőik állították elő.

8) T. T. 1887. 384.

hogy Krakkó városában egy lóra való kantárt, sügyelőt és farmatringot csináltatott.¹⁾

A XVII. század folyamán egy úti kötőfék ára 36 denár, áldásbéli kötőféké 40, vásári cseresé 50, paraszt féké 36 denár. 1651-ben egy beslia, úgyszintén egy posztós áldásbéli fék ára 1 rajnai forint.²⁾

A nyeregnek előre- és hátracsúszását úgy akadályozták meg, hogy a nyerget elől a ló sügyíhez az u. n. *sügyelővel*, hátul pedig a farkához a *farmatringgal* („farkasszij“) erősítették.³⁾ Minél nehezebb és nagyobb volt a nyereg, annál erősebb farmatringra és sügyelőre volt szükség. Mindkét szerszámrész már a népvándorlás korában díszes alakban jelenik meg⁴⁾ s a XVII. század nagy fényűzéssel állítja ki. A hg. Eszterházyaknak 1654-i gyűjteménye e tekintetben is érdekes adatokkal szolgál. A dús sorozatban legértékesebb két karmazsin sügyelő, melyeknek közepén egy-egy aranyozott ezüst boglár foglalnak helyet.⁵⁾ A XVII. század második feléből származó szitnyavári inventárium rózsa alakú zománcos boglárral ékitett s karmazsinnal bélelt sügyelőről tesz említést. Egy másik, ezüstbe foglalt kristályüveggel s két ezüst csattal ékitett, végül a harmadik arany skófiúmmal kocka formára szőtt kék selyem hét türkizzel s két skófiúmmal van díszítve.⁶⁾

Br. Bálintitt család ingóságai közt 1662-ben pedig aranyos és hólyagos farmatringot írnak össze.⁷⁾

A ló homlokáról orra cimpájáig aprószemű láncon függött le az *orrozó* vagy *orrozat*. Ez is, valamint a kantárzat remek kivitelben készült. Legtöbbször aranyozott ezüst boglárak s drágaköves lemezek alkotják. Ilyen Bethlen Gábornak 1630-i végrendeletében szereplő „arannyal bevert rubintos“⁸⁾ s 1647-ben Petki Farkasnénak három ló órára valója, melyeknek egyike türkizes, másika köves, harmadika pedig csak „paraszt.“ Meg-

1) *Thaly*, Tört. Kalászkok. 18.

2) T. T. 1878. 360.

3) *Czuberka*, Kuruckori fegyv. 135.

4) *Nagy G.*, A magy. vis. tört. 53.

5) *Gazdtört. Szemle*. 1903. 172. 176.

6) T. T. 1879. 145.

7) U. o. 1880. 589.

8) *Nemz. Múz. Lev. Törzsanyag*. 1630.

említhető br. Bálintitt Zsigmondnak 1660-i orrozója, melyről fehér lánc függ le.¹⁾

Az ezüstbe vagy más nemes fémbe foglalt tolldíszítményt a ló fején az egykoru oklevelek *üstöknyomtatónak* nevezik. Ilyen díszítésű br. Bálintittnak egyik aranyos lószerszáma, mely tolltokkal ellátott zománcos homlokboglárral függ össze.²⁾

A ló nyakáról a szügye elé lefüggő szerszámrész az u. n. *nyaklódísz*. Embe díszítő eszköznek a XVII. században kétféle változatát ismerték: az ékkövekkel dúsan kirakott *hold* vagy *medaillon függőket* és a *boncsokat*. Az előbbinek gyönyörű példáját Bethlen Gábornak 1630-i végrendelete szolgáltatta, hol a fejedelem egy rubintos s jaspisos arany veretű lónyakára valóról intézkedik.³⁾

A lengyelben „buncuk“ néven előforduló *boncsok* a törököknél eredetileg a lovagi vitézség kitüntetésére szolgált. Félhold vagy gömbalaku tartóba illesztett lófarkból áll, mely a ló nyakához szíjjal lett erősítve. Azonban a lófarkot — különösen a törököknél — női haj is helyettesíthette.⁴⁾

1634-ben Monoky Zsuzsánna egy lónyakára való gombos boncsokat kap osztályrészül.⁵⁾ 1642-ben pedig Monoky Erzsébet ingóságai közt „aranyos boncsok“ szerepel.⁶⁾

A fék két egyforma felét a *zabola* foglalta egybe. Egyik alakja két végén átfürt rúd, mely lyukakba a lószerszámhoz szorosan hozzátartozó szíjkantárt fűzték. Másik alakja végein vaskarikákkal ellátott s csuklószerűen összekapcsolt két egyenlő vaspálcika. Mindkét nemű zablából igen sok példány került napfényre a régi magyar sírleletek között.⁷⁾

A díszesebb kiállításúak anyaga ezüst vagy aranyozott ezüst,⁸⁾ a közönségeseké acél vagy ónozott vas.⁹⁾

A zabolának a XVII. században több fajtát ismerték. Leg-

1) T. T. 1880. 589.

2) U. o. 1880. 592.

3) Nemz. Múz. Lev. Törzsanyag. 1630.

4) *Boheim*, Waffenkunde. 195.

5) *Radvánszky br.*, M. Cs. II. 264.

6) U. o. 274.

7) Lud. Akad. Közl. 1899. XXVI. 320.

8) *Gazdtört. Szemle* 1903. 176.

9) U. o. 1901. 179.

inkább használatosak: a *kármán*¹⁾, *német*²⁾, a *török*, *spanyol*, *darabantnak való* és a *körzabola*³⁾, továbbá az *egyenes rúdú* és *fejérvári zabolá*.⁴⁾ Ez utóbbi elnevezésből következtethetjük, hogy nálunk Fehérváron is készítettek zabolát.

1645-ben gr. Eszterházy Miklós kincstárában két ezüstös és türkizes kármán zablát⁵⁾, 1660 körül a br. Bálintitt család dús lófelszerelésénél egy aranyozott ezüst⁶⁾ s 1661-ben Barcsay Ákos-nénak lefoglalt ingóságai közt egy török kidolgozású keskeny lószerszámot kármán zabolával együtt találnak.⁷⁾

A *zabládrak* fajok szerint váltakoznak. 1635-ben Kassán egy darabantnak való, vagy egy körzabola egyenes rúdakkal 75 denárba kerül; egy fejérvári 1 frt-ba, spanyol 1 frt. 25 denárba s egy török zabolá szintén 1 frt. és 25 denárba.⁸⁾

A magyarnak, — mint lovas népnek, — természetes hadi eszköze a *nyereg*. Neve az ősi hazát körülalakó különböző törzsek nyelvében változik. Így az osztyákok „noger“, vogulok „nair“, török tatár népek „ingir“, „iger“, „jeher“, „ejger“ névvel azonosították.⁹⁾ Használata őseinknél a legrégebb időre nyúlik vissza, valószínűleg arra a korra, midőn még a szibériai ugorokkal szomszédságban laktak. Egyébiránt először a parthusoknál találjuk meg, mert a szkithák és ókori szarmaták szőrén ülték meg a lovat.

A keleti népek nyerge általában abban különbözik a nyugatiakétól, hogy míg emez teljesen rajta feküdt a ló hátán, addig amaz széles pántokkal támaszkodott a ló oldalához úgy, hogy a hátgerinc teljesen szabad maradt. Épen azért az erős nyomás és surlódás elkerülése végett a nyereg alá nemez, vagy pamut takarót tettek.¹⁰⁾

A nyereg belső váza a XVII. században — az 1635-i kassai limitáció igazolása szerint — fából készült s erre vonták a bőrt

1) T. T. 1883. 762.

2) Gazdtört. Szemle. 1903. 176.

3) U. o. 1901. 475.

4) U. o. 1901. 34.

5) T. T. 1883. 762.

6) U. o. 1850. 589.

7) U. o. 1887. 384.

8) Gazdtört. Szemle. 1901. 475.

9) Nagy G., A magy. vis. tört. 53.

10) Bocheim, Waffenkunde. 207.

vagy más kelmét.¹⁾ De készülhetett elafántesontból s ilyenkor egész felületét gyönyörű faragványok ékesíték.²⁾

A nyeregnek részei: a *mellső és hátsó kápa, a nyeregülés, vagy párna, az oldalbőrök, takaró, nyeregtáska, heveder, kengyel-szíjak* és a róluk lefüggő két *kengyelvas*.

A hevedernek fajtái: a nyeregben való *szíjas heveder* és *vanhcos heveder*.³⁾ Egy XVII. századi árszabás szerint a szíjas heveder értéke 40 denár, vanhcosé 45 denár.⁴⁾ A szíjas hevederek mellett megemlíthetjük még a mutatósabb és drágább *majcos hevedert*. Barcsay Ákosnének 1661-i ingósági leltára két nyeregbe való ezüst csattos és ezüst szíjvéges majc hevedert tüntet fel.⁵⁾

A nyereg is, valamint a lófelszerelés többi része alkalmas teret nyújtott a művészi érzék megörökítésére. Skarlát vagy gránát bevonások s a reájuk jövő stilizált virágdíszek pompás külsőt kölcsönöztek úgy a kápának, mint az ülőpárnának. A phantastikus virágokat legtöbbször pusztá arany vagy ezüst szállal varrták ki; de a fény- és értékelés kedvéért a virágszirmokat gyöngyökkel is tagolták.

Bethlen Gábor 1630. évben kelt végrendeletében „a római császárnak“ szederjes bársony, gyöngyös nyerget hagy.⁶⁾ S a XVII. század második feléből származó szitnyavári leltár többek között kék bársonnyal borított s türkizekkel kirakott ezüstös, aranyos nyerget említ.⁷⁾

Kemény János erdélyi fejedelem disznyerge arany skófiomos piros bársonyból készült. A nyereg párnája violaszínű bársony, kápája zománcos és türkizes, s az izzasztó helyét elfoglaló bőrlaplelet eleven festmények és virágos díszítések látják el.⁸⁾

A XVII. század folyamán használatban lévő nyergeket alakjuk és kiállításuk szerint három főcsoportba oszthatjuk, u. m. a *keleti, nyugati* s az eredeti *magyar nyergek* csoportjába.

A *magyar nyereg* (Ungarischer Sattel) lényegében a mai

¹⁾ Gazdtört. Szemle. 1901. 478.

²⁾ Elefántesont nyereg Európában mindössze csak 21 ismeretes, s ezek közül a Magy. Nemz. Múzeumban három példányt őriznek. (*Nagy G.*, A magy. vis. tört. 147.)

³⁾ Gazdtört. Szemle. 1901. 479.

⁴⁾ U. o. 1901. 479.

⁵⁾ T. T. 1887. 384.

⁶⁾ Nemz. Múz. Lev. Törzsanyag. 1630.

⁷⁾ T. T. 1879. 144.

⁸⁾ Látható a Nemz. Múz. Régiségtárának VIII. szekrényében.

lovassági nyereggel egyezik meg.¹⁾ T. i. elől alacsony és keskeny, hátul ferdén hátradülő, félköralakú kápával ellátott. Egyik változata a *katona-*, másik a *huszár-nyereg*. Ez utóbbi rövid s igen könnyű fából van készítve. Kápája elől, hátul egyenlő magasságú.²⁾

A katona-nyeregnek gyönyörű két alakját Barsay Ákosné 1661-i ingóságai között szemlélhetjük. Egyik fehér skófiomos zöld bársony, ezüstös kápával, másik türkizes skófiummal kihányt, két majc hevederrel.³⁾

A *török nyergek* nagyjából ajándékozás folytán kívülről kerültek mihozzánk. Ülőkéje alacsony, keskeny és rövid. Mellső kápája keskeny, de magas, hátsó kápája széles és félkör alakú s a mellsőhöz hasonlóan erősen kiálló. Felülete jóval cibrább, felszerelése előkelőbb a magyarénál. Bársony borításai, arany kivarrásai s drágaköves foglalásai kápráztató hatást tettek a szemlélőre. S épen ezért inkább csak ünnepélyes alkalmakkor vették használatba. Török nyeret egyébiránt Erdélyben is készítették, de igen csekély számban.⁴⁾

A török nyereg egyik válfaja a Murad szultán nevére elkeresztelt *Murát nyereg*. Párkányzatának faragott csontszegélye s a hozzá való arany-ezüst himzésű drágaköves cafrag rendkívül fényes külsőt kölcsönöztek neki. A mellette használt fék, kantár, szügyelő, orrozó, farmatring és apró sallangok drágakövekkel kirakott veres vagy sárga karmasimból készültek.⁵⁾

A *tatár nyereg* igen sokszor csontos kirakású, fája pedig festett alakzatokkal díszített. Kifelé görbülő kápai magasak és keskenyek, ülőpárnái vastagok.⁶⁾ Csontos tatár nyeret egy az 1643-ik évből származó névtelen összeírás nyomán ismerünk.⁷⁾

A *kármán nyereg* (Kármán, karamaniai, turkomán-perzsa) szintén török eredetű. Háta széles és egyenesen áll, nyeregfője keskeny és magas. Félkör alakú borítója a váukosból csüng alá.⁸⁾

Értékes példány a Barsay Ákosnének 1661-ben lefoglalt javai között talált mecín posztó borítású kármán nyereg skófiomos

1) Száz. 1878. 524.

2) Hadtört. Közl. 1897. 436.

3) T. T. 1887. 387. 388.

4) Száz. 1878. 525.

5) U. o. 1878. 525.

6) *Boheim*, Waffenkunde. 209. *Nagy G.*, A magy. vis. tört. 172.

7) *Radvánszky br.*, M. Cs. II. 287.

8) *Nagy G.*, A magy. vis. tört. 172.

hevederrel és selyem zsinórról lefüggő rézkengyellel;¹⁾ és a br. Bálintitt család 1662-i leltárában megemlített aranyozott ezüst pléhkápájú s vörös bársony párnájú dísznyereg.²⁾

A magyar nyergektől csak egyenes állású kápájával különbözött a *német nyereg*. Leginkább zsákmányolás útján jutott a magyar hadi felszerelések közé. Így kerülhetett a kassai fegyvertárba is az a három német nyereg, melyet 1681-i leltára elősorol.³⁾

Az egyes árszabásokban nyomát találjuk még a *kocsisnak való*⁴⁾ és a *beslia*⁵⁾ nyeregnek. Az előbbi a kocsis számára készült, ki, ha több ló volt a koci elé fogva, a ló hátáról hajtotta azokat.

A „beslia“ szó az önkéntes török lovasság egy faját jelentette. Következésképen a „beslia“ nyereg ilyen török vitéznek lehetett speciális nyerge.

Egy 1651-i árszabás szerint a beslia nyereg szerszámostul együtt 4 rajnai forintba került.⁶⁾ 1633-ban pedig Kassán egy szattyános huszárnnyereg ára 3 forint 50 denár, a finomabb kidolgozásúté 4 forint s a legdurvább nyergek értéke 3 avagy 2 frt. 50 denár között váltakozott.⁷⁾ Ugyancsak Kassán 1635-ben már egy huszár-nyereg vagy katona-nyereg értéke 2 forint 50 denár, ha díszesebb, 3 forint 25 denár és a kocsisnak valóé 1 forint 50 denár.⁸⁾

A ló hátának befödésére a *nyeregtakaró* szolgált. A XVII. században általában két faját ismerték: a nyereg letakarására használt *kípát* és a nyereg alatti *cafragot*. Mindkettő fényes kivitelben jelenik meg. El kor ízlését híven, különösen a hg. Észterházyak 1654-i gyűjteményében felsorolt néhány kápa tükrözteti vissza, melyeknek elseje vörös skarlátra tűzött gyöngyös virágú. Ehhez járul még „egy vörös skarlát, öt arany skófiom“ virággal, „egy szederjes granát öt arany virággal s egy zöld granát ugyanannyi nagy arany“ virággal.⁹⁾

A keleti pompa szemképráztató tarka fényét a nyeregtakaró másik alakja, a négyszögletű vagy kerek *cafrag* árulja el, melyet

1) T. T. 18⁷. 387.

2) U. o. 1880. 592.

3) U. o. 1890. 383.

4) Gazdtört. Szemle 1901. 478.

5) T. T. 1878. 360.

6) U. o. 1878. 360.

7) Gazdtört. Szemle. 1901. 25.

8) U. o. 1901. 478.

9) U. o. 1903. 172.

néha „capragh“, „cafrang“, „csábrág“ és „csabrak“ névvel is jelölnek.¹⁾ Ezzel takarták le a paripát s e fölé csatolták a nyeret.

Nem annyira praktikus szempontból mint inkább fényüzésből öltöztették fel vele a lovat. S így tulajdonképeni célja a lovas fényének, díszének emelése. Anyaga sokféle. Leggyakoribbak a vörös bársony- és atlaszkelmék. Díszítésök a legpazarabb s főkép ezeknél nyilvánul a török ízlés változatos ornamentikája. Ezüst, arany skófiúm virágok s különféle színű selyem kihányások tarka színpompába burkolták értékes anyagát. De sokszor a szálak csavarásával²⁾ pótolják a hímzéseket, melyek szépség tekintetében egyaránt vetekedtek a hímzett cafraggal.

A szebbnél-szebb cafragoknak dús választékát a XVII. századi végrendeletekben, de különösen a nagy számmal előforduló leltárakban találják. Bethlen Gábor 1630-i végrendelete többek között egy szederjes bársony cafragról emlékszik meg, melynek virágai igazgyöngyökkel tűzöttek.³⁾ 1642-ben pedig Kornis Zsigmond lószerszámai közül egy szederjes s egy veres bársony s skófiúmos cafrag válik ki.⁴⁾ Gr. Eszterházy Miklós kinestárában 1645-ben egy tiszta arany és egy aranyozott ezüst skófiúmos cafrag található.⁵⁾ Viszont a hg. Eszterházyak értéktárgyainak 1654-i leltára tiszta font arany skófiúmos portait említ ezüst skófiúm virágokkal. Ehhez csatlakoznak még egy tiszta vont ezüst skófiúmból való, arany skófiúm virágokkal, egy vörös bársony skófiúmos, három öreg nagy virággal, egy vörös bársony skófiúmos portai zöld és kék virágokkal és egy vörös skófiúm atlasz, kopott színű virág díszítéssel.⁶⁾

A XVII. század második felében a szitnyai várban a leltározók két portai tűzött varrású cafragot találnak, ezek egyike tiszta arany skófiúmos, másika ezüst és arany skófiúmmal díszített.⁷⁾ S 1661-ben Baresay Ákosnének lefoglalt javai közt egy metein bársony cafrag, skófiúmos virággal, egy veres bársony kivarrásos, egy veres bársony apró virágos, továbbá egy zöld bársony arany fonállal sújtott, egy tiszta aranyozott ezüsttel átszótt virágos s

¹⁾ T. T. 1881. 765.

²⁾ Gazdtört. Szemle. 1903. 172.

³⁾ Nemz. Múz. Lev. Törzsanyag. 1630.

⁴⁾ T. T. 1884. 143.

⁵⁾ U. o. 1883. 762.

⁶⁾ Gazdtört. Szemle. 1903. 172.

⁷⁾ T. T. 1779. 145.

egy skófiúm virágos metcin töltött cafrag szerepel.¹⁾ Végül 1662-ben br. Bálintiitt család értékes holmijai közül egy sárga skófiúmmal varrott portai rojtos cafrag válik ki.²⁾

A *kengyel*, mint a lófelszerelés egyik alkatrésze lecsüngő szíjjal volt a nyereg aljához erősítve. Budenz szerint a „kengyel“ „kengy“ és „al“ szavak összetételéből keletkezett, mi csizmalajját jelent. Legrégibb nyomát a III. vagy IV. század körül a hunoknál kereshetjük s tőlük a IV. és V. század folyamán a perzsákhoz s még 477 előtt a kínaiakhoz is eljutott. Őseink szüntén a hunoktól kölcsönözték s ők továbbították a nyugoti népeknek úgy, hogy a XI. századtól kezdve a kengyelnek minden változata már Európaszerte ismeretes.³⁾

A kengyel rendszeren ónozott acélból készült. De az ünnepélyesebb alkalmakra féltregett *diszkengyeleket* ezüstből, sőt aranyból is öntötték.⁴⁾ Bethlen Gábor 1630-i végrendeletében „a római császárnak“ egy pár türkizes arany kengyelt hagyományoz.⁵⁾

A *kengyelvasnak* árát a különböző időpontból hátramaradt kassai árszabás faja szerint a következőkben állapítja meg: 1627-ben egy török kengyelvas ára 1 frt. és 20 denár, tányér kengyelvasé 1 frt., baba kengyelvasé 1 frt. s egy kengyelvas ónozása 25 denár.⁶⁾ 1635-ben 2 pár (bokor) kengyelvas szijastul 2 frt., egy pár tatár kengyel 60 denár s egy pár katonakengyel ára 1 frt.⁷⁾ 1651-ben pedig egy pár kengyelvas szijastul 1 rajnai forintba került.⁸⁾

A XVII. században a *kengyel szíját* nemcsak bőrből, hanem karmazsin alakra selyemből is szöttek.⁹⁾ Ez időben egy pár huszár kengyelszíjnak az ára 60 denár.¹⁰⁾

A XVII. században a kengyelek sem készültek határozott típus szerint. Különféle alak, változatos külső ezeknél is megállapítható. De nem is csoda. Egyrészt a külső hatás, másrészt

1) T. T. 1887. 384. 389.

2) U. o. 1880. 592.

3) Lud. Akad. Közl. 1899. XXVI. 320. Arch. Ért. 1891. XI. 116. 124.

4) *Száz.* 1878. 525.

5) Nemz. Múz. Levél. Törzsanyag. 1630.

6) Gazdt. Szemle. 1901. 34.

7) U. o. 1901. 475.

8) T. T. 1878. 360.

9) U. o. 1879. 144.

10) Gazdt. Szemle. 1901. 479.

az emberi fantázia ezt sem hagyta érintetlenül, hanem a körülményekhez és saját ízléséhez alakította.

Legelterjedtebb kengyelfajok a karika formájú *magyar, katona*¹⁾ és a *huszár*²⁾ kengyel; továbbá a *török kengyel*.³⁾ Ez utóbbinak talpa széles s így a lábnak igen kényelmes, amennyiben nyargalás vagy viaskodás közben is biztosan lehetett rajta állani. Ilyen kengyelekkel ábrázolja egykorú rézmetszetein Stefano Della Bella olasz rajzoló a magyar lovasokat.⁴⁾

Széles talpú még a török eredetű *kármán* és az 1635-i kassai limitációban említett *tatár kengyel*.⁵⁾ Bethlen Gábor 1630-ban Rákóczy Györgynek aranyozott ezüst kármán kengyelt hagyományoz.⁶⁾

Végül megemlíthetjük a török hatás alatt készült *tányér- és baba alakú*⁷⁾ kengyelvasat. A tányéralakúknak alsó része lapos, kerek, közepén azonban semmiféle bemélyedést nem találunk, mint ez a tányéroknál észlelhető, hanem kerekdedsége volt az ok, mely e kor embereit a tányér alakjára emlékeztette s ezen elnevezéshez vezette. Ami pedig a kengyelvasnak „baba” elnevezését illeti, az nem kicsinydedsége, hanem ugyancsak a baba alakjához hasonló külseje miatt történt.

A *sarkantyú* (serkentő) ma már minden hadsereg felszerelésének egyik kiegészítő része. Eredete nem is olyan ősrégi, mert pl. a görögök és rómaiak létezéséről még mitsem tudtak.⁸⁾ Őseink is csak a honfoglalás után a germánoktól vehették át. De ezen kortól különös előszeretettel viselték nemcsak a lovagok — miként a németeknél — hanem minden szabad magyar.⁹⁾ A középkorban főleg tornajátékoknál, párviadaloknál szerepelt.

Alakja eleinte igen kezdetleges. Széles sarokvas, majd hosszú szár és nagy taraj a jellemző tulajdonságai. Jelenlegi könnyebb, tetszetősebb külsejét csak hosszas fejlődési processus kölcsönzé neki.

Anyaga is először vas; később mindinkább általános alakot

¹⁾ Gazdt. Szemle. 1901. 475.

²⁾ U. o. 1901. 479.

³⁾ Száz. 1878. 525.

⁴⁾ *Szendrei*, Magy. vis. tört. fejl. 90.

⁵⁾ Gazdt. Szemle. 1901. 475.

⁶⁾ Nemz. Múz. Lev. Törzsanyag. 1630.

⁷⁾ Gazdtört. Szemle. 1901. 34.

⁸⁾ Hadtört. Közl. 1893. 148.

⁹⁾ *Nagy G.*, A magy. vis. tört. 43.

ölt az acél, réz, sőt ezüst, aranyozott ezüst és tiszta arany sarkantyú. A nemesebb fémből öntött dízsarkantyúnál nem ritka a drágaköves díszítés sem. Az előkelőbb lovagok ünnepélyesebb alkalmakkor néha arany vagy zománcozott sarkantyút is viseltek.¹⁾ Battyányi János sógorának, Romy Györgynek 1636-ban sasköröm formán csinált aranyozott ezüst sarkantyút adományozott.²⁾ Ugyszintén a XVII. század második felében a szitnyavári leltározók egy pár vörös karmazsin csizmán aranyozott ezüst sarkantyút említenek.³⁾ Ilyet találnak 1662-ben még Kornis Gáspár bőrládájában is.⁴⁾

Az első sarkantyúkat szíjjal erősítették a lábra; majd pedig acél-, réz- és ezüst szegekkel verték rá a csizma sarkára. A XVII. századi szitnyavári leltározók 12 sarkantyúhoz való ezüst szeget találnak.⁵⁾

A sarkantyú főleg a középkorban nagy tiszteletben részesült, bár a legújabb időkig is különös privilegiumként egyedül a nemesek hordták. Külön vitézi rend alakult, mely a sarkantyúról lett elnevezve: az „arany sarkantyú rend.“ Létesítője 1559-ben IV. Pius pápa. A rend tagjai „Laterani grófoknak“, „Pius lovagjainak“, vagy az „arany milíz lovagjainak“ (auratae militiae equites) is neveztetnek. Jelvényük: arany szálakkal átszőtt kereszttről lefüggő sarkantyú. XVI. Gergely pápa a rendet 1841-ben újra szervezte s ekkor jelvénye: vörös-fekete csikú szallagról lefüggő fehér emailrozott arany maltai kereszt, a kék közép mezőben Szt. Sylvester alakjával és „Sanctus Silvester Pont. Magnus.“ körirattal s a kereszt két alsó végére erősített egy-egy kis arany sarkantyúval.⁶⁾

¹⁾ *Bárczay*, A hadügy. fejl. II. 184.

²⁾ Nemz. Muz. Lev. Törzsanyag. 1636.

³⁾ T. T. 1879. 146.

⁴⁾ U. o. 1884. 145.

⁵⁾ U. o. 1879. 147.

⁶⁾ Hadtört. Közl. 1893. 149.

